

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2021 (Nisan/April)

Mushafların Gelişim Süreci

The Development Process of Mushafs

Yakup UZUN

Öğretim Görevlisi Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Kıraat Anabilim Dalı
Doctor Lecturer, Erciyes University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences,
Department of Qiraat
Kayseri, Turkey
yakupuzun@erciyes.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-7534-6880>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 08/01/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 05/04/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2021

Atıf / Citation: Uzun, Yakup. “Mushafların Gelişim Süreci”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Nisan/April 2021), 383-425.

<https://doi.org/10.31121/tader.856889>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

İslam kültür ve medeniyetinde çeşitli çalışmalarla ele alınan mushaflar, birçok faaliyete farklı açılardan muhatap olmuştur. Muhatap olduğu bu faaliyetler, sistemli bir şekilde zihinlerde yer etmesi, ancak bunları bir bütün olarak ele almakla mümkün gözükmemektedir. Yapılan bu faaliyetler ise harekeleme, noktalama, ta'sîr, tahmîs; cüz, hizb ve rubu'lara ayırma; tezyinatın yanı sıra Kur'ân âyetlerini birbirinden ayırmak için âyetler arasına fasılaların yerleştirilmesi, sûre başları ve nihayetinde maksad-ı ilâhînin hâsıl olması için Kur'ân'ın anlam bütünlüğünü dikkate alarak vakf remizlerinin yerleştirilmesi vb. çalışmalardır. Bu çalışmada, sıralanmış olduğumuz faaliyetler, genel olarak ele alınmış, mushafın gelişim süreci görsel metin eşliğinde gözler önüne serilmiştir. Ayrıca ülkemizde basılan mushaflardaki vakf remizleri, genel itibarıyla Secâvendî'nin sistemi esas alınarak belirlendiği için Secâvendî'nin vakf sistemi sistemli bir şekilde verilmiş, yalnız Secâvendî'ye nispet edilip de ona ait olmayan vakf remizleri ise özetle geçilmiştir. Sonrasında hem Türkiye'de hem de dünya genelinde çeşitli merkezlerde basılan mushaflar, vakf remizleri ve bunların kaynağı açısından tetkike tabi tutulmuştur. Neticede bu mushaflardaki vakf remizleri ve remizlerin dayandığı kaynakların farklılık arz ettiği ortaya çıkarılmıştır. Böylelikle dünya genelinde çeşitli merkezlerde basılan mushafların imlâ, ta'sîr, tahmîs, hizb, rubu' vb. konulardaki kısmî olan farklılıkların, vakf remizleri konusuna gelince bu defa yerini çok çeşitliliğe bıraktığı vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Mushaf, Anlam, Vakf İşaretleri, Remiz.

Abstract

Mushafs, which are considered by various studies in Islamic culture and civilization, have dealt with many activities from different angles. It seems possible for these activities to be systematically involved in minds, but only by addressing them as a whole. These activities are divided into movement, punctuation, Ta'shir, tahmis; juz, hizb and Rubu; in addition to the thesis, the placement of chapters between the verses to separate the verses of the Qur'an, the placement of Surah heads and, ultimately, the foundation remizs taking into account the integrity of the meaning of the Qur'an to be the product of the purposeful hymn, etc. they are studies. In this study, the activities that we have listed were discussed in general, and the development process of Mushaf was demonstrated with visual text. In addition, since the remiz of the foundation in the Mushaf printed in our country was determined on the basis of the Secavendi system in general, the Secavendi foundation system was systematically given, and only the remiz of the Foundation, which is relative to Secavendi and does not belong to it, was passed in a nutshell. After that, mushafs printed in various centers both in Turkey and around the world were examined in terms of their foundation Remis and their source. As a result, it was found that the Remis of the foundations in these mushafs and the sources on which the Remis are based differ. Thus, the spelling of Moshaf printed in various centers around the world, Ta'shir, tahmis, hizb, rubu, etc. it has been emphasized that partial differences in issues have been replaced by a lot of diversity this time when it comes to the issue of remises of the foundation.

Keywords: Qiraat, Moshaf, Meaning, Waqf Symbols, Ramz.

Giriş

Hiz. Peygamber (s.a.s.) döneminde yazılan Kur'ân metinlerinde bugünkü anlamda herhangi bir hareke, nokta, ta'sîr, tahmîs, tezyîn unsuru, sûre başı ve isimleri, âyet ve cüzleri ayıran işaretler, vakf-ibtidâ vb. uygulamalar yoktu. Bunlar, Hiz. Ebû Bekir zamanında oluşturulan mushafta ve Hiz. Osman döneminde istinsah edilerek İslâm beldelerine gönderilen mushaflarda da yoktu. Her ne kadar ashâb-ı kirâm döneminde resmü'l mushaf dışında bazı kişilere ait özel mushaflarda birtakım işaretlerin bulunduğu dair rivâyetler olsa da¹ bunların, o günün şartlarında yaygın olmadığı malumdur. Öte yandan Kur'ân'ın ilk muhatabı olan bu kesimler, mushaflarda hareke, nokta vb.

¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Kitâbu'l-mesâbih*, nşr. Muhibbuddîn Abdussubhân Vâiz (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l İslâmiyye, 2002), 3/180-181; Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı* (Ankara: Otto, 2015), 61.

doğru okuyup anlamaya yardımcı unsurlar olmamasına rağmen pek sıkıntı çekmiyorlardı. Çünkü Kur'ân'ın okunuşunu bizzat Hz. Peygamber'den (s.a.s.) öğreniyorlardı. Yalnız zamanla Arap olmayan (mevâlî) milletlerin Müslüman olmasıyla durum değişmiştir. Zira Arap olmayan bu Müslümanlar, noktası ve harekesi bulunmayan bu mushafları doğru okuma konusunda güçlük çekmişlerdir. Bu güçlüğü ortadan kaldırmak amacıyla mushaflara birtakım işaretlerin konulma ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu bağlamda mushafa ilişkin yapılan ilk çalışmalar, harekeleme ve noktalama faaliyetleri ile başlamış, ardından ta'şîr, tahmîs, tezyîn unsuru, sûre başı ve isimleri, âyet ve cüzleri ayıran işaretler, vakf-ibtidâ vb. uygulamalarla devam etmiştir.

Kur'ân'a doğru okunması maksadıyla yapılan bu ilk çalışmada hareke yerine konan noktalar, harekeye işaret etsin diye harfin altına, üstüne ve önüne konulmasıyla kendini göstermiş, ardından harfleri birbirinden ayırmak için harflere birli, ikili ve üçlü noktalar konmasıyla devam etmiştir. Yalnız bu ameliye, noktaların birbirine karışma ihtimalini de beraberinde getirmiştir. İlk etapta bu karışıklığın önüne geçebilmek için farklı renkler kullanılsa da bu uygulama, Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) müdahalesiyle hareke yerine konan noktalar, bugünkü anlamda kullandığımız fetha, kesra ve dammeye dönüşmüş, bunlara ilave olarak sukûn, şedde, revm ve işmam da mushaflardaki yerini almıştır.

Öte yandan Kur'ân'ın anlaşılabilir olarak yaşanması, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu konuda örnekliği ve ashabına Kur'ân'ı öğretme ve hifzetme konusunda eğitimi, onar âyetlik bölümler halinde yürütülmesine ilişkin talimi, ashabını âyetleri onar onar bölümlere ayırmaya sevk etmiştir. Zamanla bu uygulama, mushafın konu bütünlüğü arz eden yaklaşık on âyete tekabül eden her bir mahalle ta'şîr (onlama) işareti konmasıyla neticelenmiştir. Buna işaret olsun diye de mushaflarda Arapça on rakamı عشر lafzının ilk harfi olan ع harfi remz edilmiştir. Benzer bir amaca matuf bölümlere ayırma işlemi de tahmîs olup ta'şîrin bir alt versiyonu olarak düşünülebilir. Zira bununla mushaf, beşer âyetlere bölünmüş buna işaret etsin diye de Arapça beş rakamı olan الخمس lafzı yazılmış yahut bu lafza işaret eden bu lafzın ilk harfi olan خ harfi remz edilmiştir.

Bir başka bölümlenme de yirmişer sayfadan müteşekkil cüz ve bunun alt versiyonları olan hizb ve rubu'lardır. Zira Ramazan ayına daha uygun ve periyodik okumayı sağlamak için mushafların cüzlere ve bunun bir alt bölümlenme biçimi olan hizb ve rubu'lara ayrılması söz konusu olmuştur. Bu bölümlenmelerle eş zamanlı olarak daha öncesinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) talimiyle

belirlenen fasılların, belirgin hale getirilmesi için âyet aralarına fâsıla işareti de konulmuş, sonrasında ise bu işaretlerin içerisinde o âyetin sıra numarası yazılmıştır.²

Bölgümlere ayırma işlemiyle eş zamanlı olarak yürütölen bir başka faaliyet de anlamın tamam olduğu yerde kiraati kesip nefes almayı ifade eden vakf³ ve mana bütönlüğünü dikkate alarak uygun yerden başlamayı ifade eden ibtidâ ile ilgili çalışmalarır. Zira vakf ve ibtidâ, nüzül döneminde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) pratiğiyle temellenmiş, ashab tarafından şifahî olarak aktarılmış Şeybe b. Nisâh (ö. 130/747) ile müdevven bir ilim hüviyeti kazanmaya başlamıştır.⁴ Zamanla müdevven hale gelen bu bilgiler, pratikte oldukça önem arz eden birtakım remiz/sembol harflere dönüştürerek mushafalara taşınmıştır. Yalnız bu taşıma işi hemen olmuş değildir. Nitekim bu alanda yapılan ilk faaliyet, vakf yapılacak yerlerin mana boyutu dikkate alınarak vakf çeşitlerinin kategorize edilmesi, ardından tespit ve tasnifi, sonrasında söz konusu vakf isimlerinin baştan sona harflerle remz edilmesidir.

Bu bağlamda şunu da ifade edelim ki mushafalara remizlerin taşınması her zaman müellifler eliyle olmuş değildir. Zira vakf ve ibtidâ alanında eser veren müellif eliyle bizzat remizler belirlenip mushafalara taşındığı gibi mushaf basımında görev alan komisyon üyelerinin remiz tasarrufunun yanı sıra kim tarafından tespit edildiği belli olmayan (anonim) remizler de mushafalara taşınmıştır.

Netice itibarıyla çalışmamızda söz konusu ettiğimiz bu bilgileri belli bir sistem çerçevesinde ele alıp vakf ve ibtidâ remizlerinin mushafa yansıyan yönünü ise biraz genişleterek vermeyi planlıyoruz. Zira bununla, dünya genelinde belli başlı merkezlerde basılan mushafaları, vakf ve ibtidâ zaviyesinden bir bütün olarak ele alıp mushaf remizlerine yönelik evrensel bakışa katkı sunmak istiyoruz.

1. Mushaf İstinsahı

Mushaf, Kur'ân-ı Kerîm'in yazılı metni olup⁵ sözlükte sahife haline getirilmiş şey,⁶ kitap veya yazılı sayfaların iki kapak arasında toplandığı cilde verilen isimdir.⁷ Hz. Ömer'in teklifi ve Hz.

² Hayrettin Öztürk, "Peygamber (a.s.) Döneminde Kur'an Âyetlerinin ve Sûrelerinin Tesbit ve Tertibi Hakkında Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/21 (2005), 22.

³ Bu makalede sıklıkla kullanılan vakf, hizb, remiz vb. kavramlarda ve müellif isimlerinde genellikle *DİA* ve *TDK* esas alınmıştır. Örneğin; *vakf* kavramı, fıkıh alanında kullanılan bir terim olan *vakf* kelimesinden farklı olarak kiraat alanında arada *-z* harfi olmadan kullanılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada bu kavrama sadece vakf olarak yer verilmiştir. Remz kavramına gelince bu kavram hem remiz hem remz olarak zikredildiği için yerine göre her ikisine de yer verilmiştir.

⁴ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. C. Bergstraesser (1971), 1/298.

⁵ Komisyon, *Mu'cem-u mustalabâti'l-ulûmi's-şer'iyye* (Riyad, 2017), 1543.

Ebû Bekir'in kabulü ile iki kapak arasında bir araya getirilen Kur'ân nüshalarına da bu isim verilmiştir. Bir araya getirilen bu nüshalar (Mushaf), Hz. Osman zamanında okuyuş farklılıklarını giderme ve ümmet birliğini koruma amacıyla istinsah ettirilerek İslam coğrafyasının belirli merkezlerine gönderilmiştir. Bu ameliye için Hz. Peygamber'in eşlerinden Hz. Hafsa (r.anhâ) validemizin elinde bulunan tek mushaf örneği esas alınarak, parşömen üzerine yazılmak suretiyle çoğaltılmış ve Mekke, Şam, Kûfe, Basra vb. merkezlere gönderilmiştir.⁸

Gönderilen bu mushaflar, zamanla İslam beldelerinin genişlemesi, farklı milletlerin İslam'a girmesine bağlı olarak, istinsahla hem çoğaltılmış hem de imlâ kuralları ve kıraat farklılıkları sebebiyle çeşitlenmiştir. Örneğin; imlâ noktasında Muhallelâtî, Haddâd ve Medine mushaflarında hem Dâni'nin *el-Mukni'i* hem de Ebû Dâvud Süleyman b. Necâh'ın *Mubtasaru't-tebyîn li-bicâ'i't-tenzîl'i* esas alınırken,⁹ Afrika bölgesinde basılan mushaflarda sadece Dâni'nin *el-Mukni'i* esas alınmıştır. Kıraat noktasında ise Fas ve Cezayir gibi ülkelerde, İmam Nâfi'nin Verş rivâyeti, Libya'da aynı imamın Kâlun rivâyeti ve Sudan'da Ebû Amr'ın ed-Dûrî rivâyeti esas alınarak yazılan ve basılan mushaflar zuhur etmiştir. İmam Nâfi'de olduğu gibi zaman zaman aynı imamın ravilerinden birinin tercihinden kaynaklı farklılıklar da meydana gelmiştir. Nitekim Hafs'ın yazım değişikliği gerektirmeyen başka rivâyetlerde Kûfe ekolünden veya diğerlerinden farklı okuyuşları da olmuştur. İmam Âsım'ın, râvisi Hafs'a, "Sana hocam Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin Hz. Ali'den aldığı rivâyeti okuttum, Ebû Bekr eş-Şu'be'ye ise hocam Zir b. Hubeyş'in İbn Mes'ûd'dan aldığı rivâyeti okuttum" ifadesini zikretmesi sened farklılığının ihtilâflardaki rolünü ortaya koyması bakımından önemlidir.¹⁰

Ülkemiz açısından meseleyi ele alacak olursak, ülkemizde birçok insan, Kur'ân okuyabilmek için *mushaf* denilen yazılı metne bağlı kalarak okuma yapmaktadır. Bu insanların pek çoğu Kur'ân'ı rahatça okuyabilecek seviyede Arapça bilgisine sahip olmadığından, bunlar için kolay okunabilen, harflerin ve hareketlerin birbirine karışmadığı, durak işaretlerinin yerli yerine konulduğu mushafların hazırlanması kaçınılmaz olmuştur. Nitekim bunu dikkate alan kimi vakıf, cemiyet,

⁶ Komisyon, *el-Mu'cemü'l-vasîl*, 4.b. (Mısır: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, 2004), 508.

⁷ Nihat Temel, *Kıraat ve Tecvid İstılabları* (İstanbul, 1997), 106.

⁸ Detaylı bilgi için bk.: Muhammed Recep Furcânî, *Keyfe nete'eddeb me'a'l-mushaf* (Kâhire: Daru'l-İ'tisâm, 1978), 37-45; Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/242-248; Tayyar Altıkulaç, "Günümüze Ulaşan En Eski Mushaf Nüshaları, 1400. Yılında Kur'ân-Kerîm", (2010), 30-31.

⁹ Muhallelâtî'nin mushaf imlasıyla ilgili *İrşâdu'l-kurrâ, ve'l-kâtibîn ilâ ma'rifeti resmî'l-kitâbi'l-mubîn* isimli bir eseri bulunmakta olup bu eser, Ahmed İsâ el-Ma'sarâvî'nin tahkikiyle Mektebetu'l-İmân el-Buhârî yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/315-317; Mustafa Atilla Akdemir, "Kıraat-Resmu'l-Mushaf İlişkisi", *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi* 37 (2002), 131.

kurum ve kuruluşlar da geniş kitlelere ulaşabilmek için birtakım hassasiyeti dikkate alarak mushaf basımı yapmaktadırlar. Bu hassasiyetlerden birisi de bu mushafın okunaklı olmasının yanı sıra hattat seçimiyle ilgili olmuştur.

Bu bağlamda bugün Türkiye’de mushaf basımı dikkate alındığında Ali e-Kâri (ö. 1014/1605)¹¹ tarzının ön plana çıktığını görüyoruz. Nitekim Hattat Hafız Osman (ö. 1110/1698),¹² Ali el-Kâri’den istinsah ettiğini bizatihi kendisi dillendirmiştir. İsimdeki benzerlik nedeniyle zaman zaman Hattat Hafız Osman ismiyle karıştırılan Kayışzade Hafız Osman da (ö. 1311/1894)¹³ Ali el-Kâri’yi örnek alarak mushafını kaleme almıştır. Mushafı, Kayışzade Hafız Osman mushafıyla büyük oranda örtüşen Süleyman Efendi¹⁴ ise yine Ali el-Kâri mushafından hareketle mushaf yazmıştır. Bunların dışında dördüncü yüzyılın sonlarından günümüze kadar defalarca basımı gerçekleşen ve âyet-berkenar tertibiyle yazdığı mushafarla dikkat çeken, bu ekolün diğer hattatı Hasan Rıza Efendi’yi de¹⁵ (ö. 1338/1920) unutmamak gerekir. Keza bunların dışında

¹¹ Ebü'l-Hasen Nûrüddin Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî nisbesiyle ma'rûf olan Ali el-Kâri, Hanefî fâkihi, muhaddis, müfessir ve kıraat âlimidir. Herat'ta dünyaya gelmiş, ilk tahsilini burada yaptıktan sonra Mekke'ye gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Mekke'de Müttakî el-Hindî, İbn Hacer el-Heysemî ve Allâme Kutbüddin el-Mekkî gibi âlimlerden ders almıştır. Başta fıkıh, hadis olmak üzere kıraat, tefsir, akaid, kelâm, tasavvuf, tarih, dil ve edebiyat alanlarında devrin önde gelen âlimleri arasında sayılmıştır. Kıraat ilmine olan vukufiyetinden ötürü el-Kâri veya genel olarak Molla Ali el-Kâri diye anılmıştır. Resmî hiçbir görev kabul etmediği için geçimini, mushaf kenarına tefsir ve kıraatla ilgili açıklamalar yaparak sağlamıştır. Sülüs ve nesih yazısında oldukça mâhir olan Ali el-Kâri, İslâmî ilimlerin hemen her dalında 180'e yakın eser telif etmiştir. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bk.: Halil İbrâhim Kutluay, *el-İmâm Ali el-kârî ve eserubâ fi 'ilmi'l-hadîs* (Beyrut, 1987), 115-116.

¹² Küçük yaşta hafızlık yaptığı için Hafız sıfatıyla anılan Hafız Osman, uzun yıllar (56) hat sanatıyla meşgul olmuştur. Önce Şeyh Hamdullah'ın (ö. 926/1520) üslubunu taklit etmiş olmakla birlikte zamanla bu üslubu geliştirerek kendi üslubunu oluşturmuştur. Hafız Osman, sarayda bulunan Şeyh Hamdullah mushafını takliden hattaki melekesini artırmış, ömrünün sonuna kadar yirmi beş mushaf yazmıştır. Onun yazdığı hat, hüsn-ü kabul görmüş Osmanlı döneminde basılan mushafın kahir ekseriyeti, onun hattı dikkate alınarak çoğaltılmıştır. Geniş bilgi için bk.: Uğur Derman, *Türk Hat Sanatının Şâbeseleri* (İstanbul, 1982), 11-16-18.

¹³ Yazdığı mushafarla ma'rûf olan Osmanlı hattatı Kayışzade Hafız Osman, Burdur'da dünyaya gelmiştir. Bu sebeple Burdurî nisbesiyle de anılmıştır. Büyük Hâfız Osman'la karıştırılan hattat, yazdığı eserlerin ketebesinde ismini Burdurî Kayışzâde es-Seyyid el-Hâc Hâfız Osman Nûri olarak kaydetmiştir. İlk öğrenimiyle beraber Kur'an'ı ezberledikten sonra İstanbul'a giderek dinî ilimleri tahsil etmiş, bu sırada Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den sülüs ve nesih yazılarını öğrenip icâzet almıştır. Hocasının vefatı üzerine onun seçkin talebesi Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey'in derslerine devam ederek, zamanının hattatları arasında temayüz etmiştir. Bilgi için bk.: Muhittin Serin, "Kayışzâde Hâfız Osman Nûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/79-80.

Hasan Rızâ Efendi'nin (1849-1920) aynı tertipteki mushafıyla birlikte büyük şöhrete ulaşan Kayışzade Hafız Osman mushafı, Kur'an ezberleyenlere kolaylık sağlaması, yazısının açık, okunaklı ve güzel olması sebebiyle halk arasında da diğer mushafalara tercih edilmiştir. Öte yandan Kur'an-ı Kerim'in yanı sıra birçok delâ'ilü'l-hayrât yazdığı bilinen Kayışzâde Hâfız Osman'ın kaleminden çıkan 106 mushaftan pek azı günümüze ulaşmıştır. Hayatını mushaf yazmakla geçiren Hâfız Osman Efendi, 107. mushafını yazarken Yûsuf sûresinin 12. âyetine geldiği, 4 Ramazan 1311 (11 Mart 1894) tarihinde, teravih namazı kıldırıldığı esnada vefat etmiştir. Geniş bilgi için bk.: Muhittin Serin, "Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar", *Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 79-80.

¹⁴ Hayatı hakkında pek bilgi bulunmayan Süleyman Efendi, mushaf risale müellifidir.

¹⁵ Hasan Rıza Efendi, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile yirminci yüzyılın başlarını kapsayan hayatında, hat sanastıyla ilgilenmiş, Osmanlı'nın çok kıymetli hattatlarından birisidir. Ayrıca âyet-berkenar mushafıyla ma'rûf olan Hasan Rıza Efendi, ilk tahsil yıllarından itibaren hüsn-i hatta ilgi duyan, aralarında Yahyâ Hilmi Efendi gibi büyük hattatların da bulunduğu birkaç hocadan hat meşketmiştir. Sülüs, celî sülüs, ta'lik, celî ta'lik yazılarıyla da bir hayli

yine onlarca hattatın mushafları da değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Burada bizim, bunların tamamını ele alıp üzerlerinde değerlendirme yapmamız makale boyutlarını aşacaktır. Bu sebeple biz, meşhur birkaç hattatın telif ettiği mushafların birtakım özelliklerine değinmek suretiyle mushaflara dair genel bir çerçeve çizmekle yetineceğiz.

Hattatlar, dönemi itibarıyla insanları mushaflarla buluşturabilmek için kendilerini Kur'ân yazımına adanmışlar ve neticede onlarca mushaf yazmışlardır. Onlar, bu ameliyeyi yaparken; ilmî birikimlerini, şahsi tutumlarını ve kişisel yeteneklerini mushaf hattına yansıtmışlardır. Bunun neticesinde mushaf hattında birtakım farklılıklar meydana gelmiştir. Bu farklılıklara genel olarak göz attığımızda bunların hazif, ziyâde harf, ibdal, bedel, hemzenin yazılışı, fasl-vasl ve kıraatlerden birinin tercihi konularında yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Örneğin; *بصطة* lafzını *ص* ile yazanlar olduğu gibi *ص* harfinden bedel *بسطة* şeklinde *س* ile yazanlar da olmuştur. Keza *اینما* lafzındaki *م* harfini birleşik (vasl) yazmayı tercih edenler olduğu gibi *این ما* şeklinde ayrı (fasl) yazmayı tercih edenler de olmuştur. Yine *اوصانی* lafzını elifle telif edenler olduğu gibi *اوصینی* şeklinde eliften bedel *ی* ile (elif-i maksûra) telif edenler de olmuştur. Bunların dışında onlarca örnek sayılabilir.¹⁶ Yalnız biz, mushaflar üzerinde yapılan genel faaliyetleri bir bütün olarak ele almayı hedeflediğimiz için burada imlâ kaynaklı yazım farklılıklarına kısaca dikkat çekmek istedik.

Hattatlar tarafından yazılan söz konusu bu mushafları, vakf remizleri açısından değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda bu mushafların hemen hepsinde Secâvendî'nin (ö. 560/1164) belirlediği vakf¹⁷ remizlerine ilave olarak birtakım vakf remizlerine de yer verildiğini görmekteyiz. Öte yandan Secâvendî'nin belirlediği vakf remizleri konusunda pek ihtilafa rastlanmasa da Secâvendî'nin tespiti dışında kalan vakf-ı rükû' vb. vakf çeşitlerinde birtakım farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıkların boyutunun ne olduğu konusu haliyle kapsamlı bir araştırma neticesinde elde edilecek bir durumdur. Kaldı ki bu hattatların onlarca mushaf yazması göz önünde bulundurulduğunda, bu mushafların kendi içerisinde de birtakım farklılıkların olması elbette kaçınılmaz olacaktır. Zira bu, hayatın doğal bir sonucudur. Nitekim genç yaşında mushaf yazmaya başlayan bir hattat, hayatının ilerleyen safhalarında edindiği bilgi birikimini, tecrübesini vb. kaza-

eser vermiş olan Hasan Rızâ Efendi'nin en çok başarı kazandığı hat, "*nesib*" hattıdır. Nesihle yazdığı mushaflar, harflerinin güzelliği kadar rahat okunabilmesi, hareketlerinin isabetli yerlere konulması bakımından da diğerlerine nazaran farklı bir öneme sahiptir. Bu konuda bilgi için bk.: Elif İler, "Hat Sanatında Mushaf Kitâbeti ve Hasan Rıza Efendi Mushafları, Osmanlı'da Mimari, Sanat ve Yemek Kültürü", *Osmanlı Araştırmaları Merkezi* 1 (2018), 203-234.

¹⁶ İmlâ farklılığıyla ilgili geniş bilgi için bk.: Muhammet Abay, "Mushaf İmlasında Ali el-Kârî Tarzı Meselesi", *Usul İslam Araştırmaları* 23/23 (2015), 7-44.

¹⁷ Mustafa Atilla Akdemir, "Dabtu'l-Mushaf ve Tecvidli Mushaf Basımına Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012), 298.

nımlarını yazmaya devam ettiği mushaflara yansıtmiş ve neticede müellifin önceki yazdığı mushaflarla sonraki yazdığı mushaflar arasında birtakım hat farklılıkları olmuştur. Bu yönüyle hattatların mushafları hem kendi içerisinde hem birbirleri nazarında, hazif, ziyâde harf, ibdal, bedel, hemzenin yazılışı, fasl-vasl, kıraat tercihi ve vakf-ibtidâ vb. konularda araştırmaya tabi tutulmalı ve kendilerine uzanacak ilim talibi ellerle buluşturulmalıdır. Mushaf istinsahına dair verdiğimiz bu bilgilerin ardından mushaf üzerinde yapılan diğer faaliyetleri ele almak istiyoruz.

2. Mushaf Üzerinde Yapılan Faaliyetler

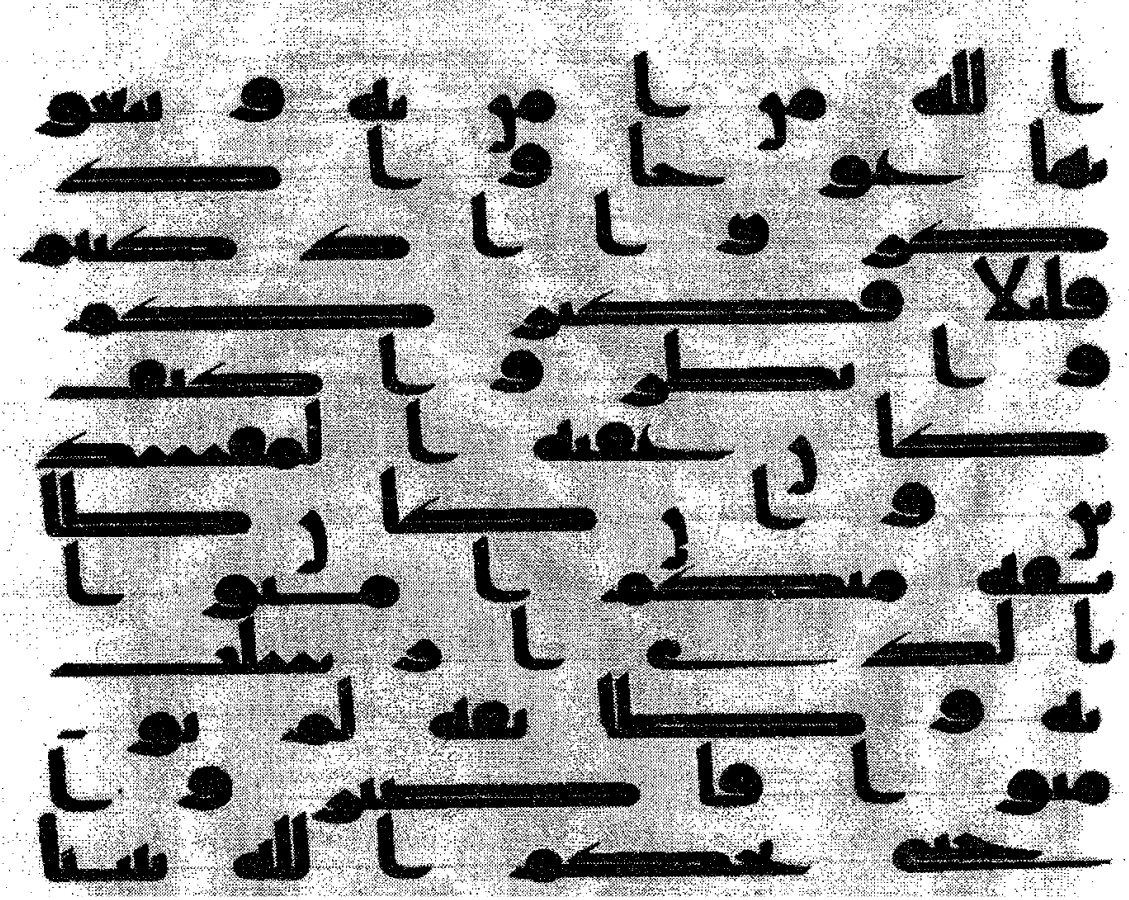
Mushafların, ilahî mesajı barındırmasının yanı sıra sanat ve estetik açısından insanların gözüne ve gönlüne hitap eden bir etkisi de vardır. İslam kültür ve medeniyetinde çeşitli sanatların icrâ edildiği mushaflar, güzel sanatlara ait muhteva ve formun ilk ve en önemli modelini teşkil etmektedir. Bu yönüyle Kur'ân-ı Kerîm inzal olduğu günden itibaren birçok açıdan araştırma konusu olduğu gibi mushaflaşma sürecinde ve sonrasında birçok sanatın da icrâ edildiği müstesna sanat eserlerinden biri olmuştur. Bu eşsiz sanat eserinin çok boyutlu yönünü görebilmek için teferruatlı olmasa da yapılan çalışmaları bir bütün olarak ele almak istiyoruz.

Bu bağlamda biz, mushafa yönelik yapılan çalışmalara bütünsel bir bakış olsun diye bu bölümde harekeleme ve noktalamadan başlamak üzere tahmîs, ta'sîr işaretleri koyma, cüz ve hizblere ayırma, fasılları yerleştirme; tezyîn unsuru olarak zahriye, hatime sayfaları, serlevha hakkında bilgi vermenin yanı sıra vakf ve ibtidâ kavramlarına da yer vereceğiz. Bunu yaparken de konunun ana seyrini muhafaza etme adına teferruata girmeksizin tezyinatla ilgili kavramların bir kısmını dipnot kısmında değerlendireceğiz.

2.1. Mushaflara Hareke ve Nokta Konulması

Kur'ân'ın Arapça olarak vahyedilmesi ve yaklaşık yirmi üç yıllık vahiy sürecini bizzat yaşamaları sebebiyle Kur'ân'ın ilk muhatabı olan Araplar, nokta, hareke, vakf gibi doğru okuyup anlamaya yardımcı unsurlar olmamasına rağmen Kur'ân'ı okuma konusunda pek sıkıntı çekmiyorlardı. Çünkü vahiy kendi lisanlarıyla nazil olmuş ve Hz. Peygamber (s.a.s.) aralarında bulunmuştur. Bu yüzden Kur'ân'ı hatalı okumaları gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Fakat zamanla İslâmiyet'in fütühatlarla dünya sathına yayılması ve Arap olmayan milletlerin Müslüman olmasıyla durum değişmiştir. Zira Arap olmayan bu Müslümanlar noktası, harekesi vb. işaretleri bulunmayan mushafları doğru okuma konusunda güçlük çekmişlerdir. Bu güçlüğü ortadan kaldırmak amacıyla mushaflara birtakım işaretlerin konulma zarureti hâsıl olmuştur. Bu bağlamda harekesiz ve

noktasız yazılmış olan mushaflara yönelik ilk çalışma, onun harekelenmesi ve noktalanması olmuştur.¹⁸



“Harekesiz, noktasız mushaf metnine bir örnek; 4. Halife Hz. Osman tarafından deri (parşömen) üzerine kûfi hatla yazılmış el-A‘râf sûresi 7/86-87 âyetleri.”¹⁹

عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَتَبِعُوهَا عَوْجًا وَادْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَتَرْتُمْ وَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ
وَإِنْ كَانَ طَائِفَةٌ مِنْكُمْ آمَنُوا بِالَّذِي أُرْسِلْتُ بِهِ وَطَائِفَةٌ لَمْ يُؤْمِنُوا فَاصْبِرُوا حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا

Kur’ân’a hareke ve nokta konulma sürecini üç aşamada ele alabiliriz.

Hareke yerine noktaların konulması.

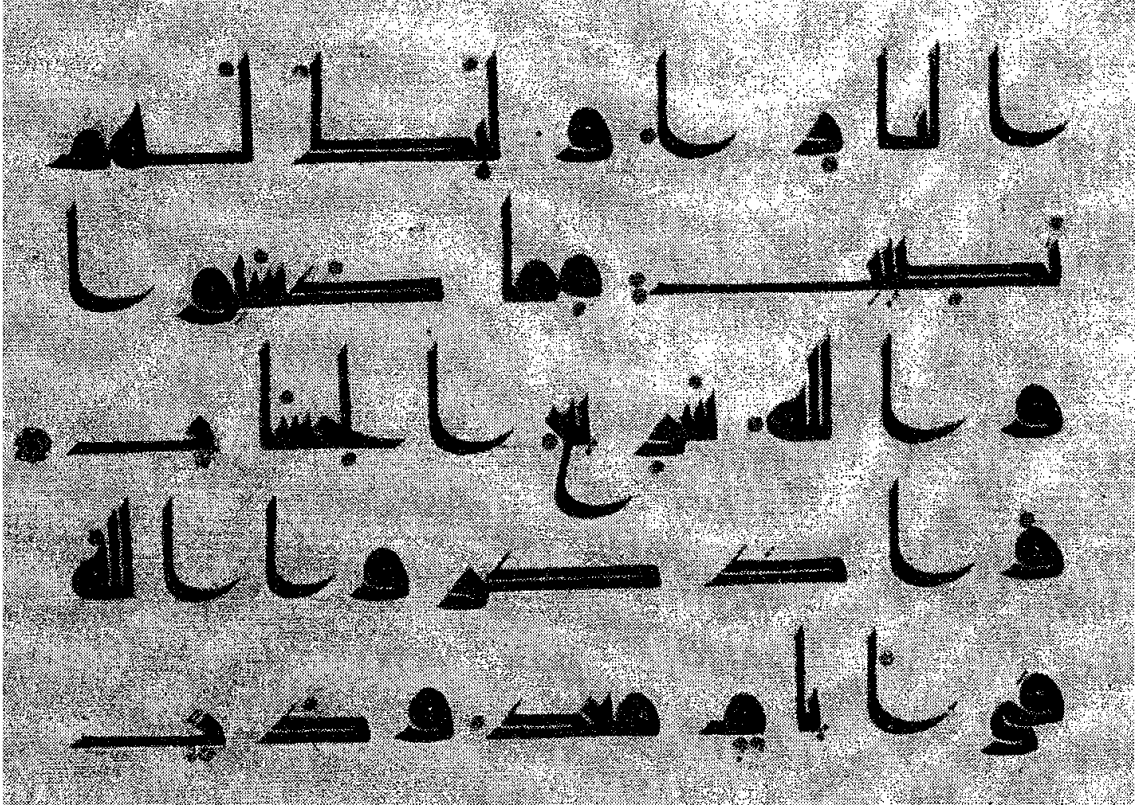
Benzer harfleri birbirinden ayırmak için noktaların konulması.

Bugünkü haliyle harekelerin konulması.

¹⁸ Ebû Amr Osmân b. Saïd b. Osmân ed-Dânî, *el-Mubkem fi nakti'l-mesâbih*, thk. İzzet Hasan (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1997), 3-4.

¹⁹ Abdulkadir Yılmaz, “Hat Sanatında Hareke ve Noktalamanın Tarihi Seyri, Kur’ân-ı Kerîm’in Harekelenmesi ve Noktalanması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2003), 52.

Mushafalara hareke koyma eylemi ilk olarak, Basra valisi Ziyad b. Ebih'in (ö. 53/673) isteği üzerine Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından yapılmıştır.²⁰ Bu hususta ilk telkinlerin ise Hz. Ali (ö. 40/661) tarafından yapıldığı bildirilmektedir.²¹ Böylece Kur'an'ın harekelenmesine başlanmış ve ilk olarak hareke yerine "nokta"²² kullanılmıştır. Ancak bu noktalar, kelimedeki bulunan her harfe konulmamış yalnız kelime içinde karışıklığa sebep olabilecek harflere konulmuştur.



“Mushafa yönelik yapılan ilk çalışmaya bir örnek; 9-10. Asırda Ebü'l-Esved ed-Düelî hareke sistemine göre kûfî hatla yazılmış el-Bakara 2/202-203 âyetleri.”²³

أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ وَادْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ

Hareke yerine nokta konmasının ardından hatalı okumalar azalsa da yine devam etmiştir. Bu konuda hatalı okumaları tamamen gidermek için Irak valisi Haccac b. Yusuf'un (ö. 95/713) emriyle Düelî'nin de talebesi olan Nasr b. Âsım (ö. 89/708) bir çalışma yapmıştır. Bazı rivâyetlerde bu noktalama işine Yahya b. Ya'mer'in de (ö. 129/746) katıldığı belirtilmektedir.²⁴ Bu âlimler,

²⁰ Dâni, *el-Mubkem fî nakti'l-mesâbij*, 3-4.

²¹ Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subbu'l-a'şâ fî sinâ'ati'l-înşâ'*, nşr. M. Hüseyin Şemsüddin (Beyrut,1987), 3/149.

²² Ebü Amr Osmân b. Sâid b. Osmân ed-Dâni, *el-Mukni' fî resmi mesâbijil-emsâr*, nşr. Muhammed es-Sâdik Kamhâvî (Kahire, ts.), 129.

²³ Serin, “Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar”, 26.

²⁴ Dâni, *el-Mukni' fî resmi mesâbijil-emsâr*, 130

harfleri birbirinden ayıran noktaları koymuşlardır. Bunların yapmış olduğu noktalama işine kıraat ıstılahında *i'câm* denilmiştir.²⁵

Kur'an'ın i'câmının ardından hareke yerine konan noktalarla, harfleri birbirinden tefrik etme maksadıyla konan noktalar birbiriyle karışmaya başlamıştır. İlk etapta bu karışıklığın önüne geçebilmek için hareke yerine konan noktalarla, benzer harfler için uygulanan noktalar farklı renklerle işaretlenmiştir.



“Ha-

reke yerine konan renkli noktalarla, harf için konan renksiz noktalara bir örnek.”²⁶

Bir süre bu şekilde devam eden uygulama Halil b. Ahmed'in (ö. 175/791) müdahalesiyle yeni bir çehre kazandırmıştır. Şöyle ki o, fetha yerine yatık bir elif, kesra yerine çekilmiş bir ya, damme yerine de bir vav kullanmıştır. Ayrıca sukûn, şedde, revm ve işmam alametlerini de ilave etmesiyle son şeklini almıştır.²⁷

Mushaflarda hareke ve nokta bulunmamasının sebebine ilişkin elbette birçok ifade söylenebilir. Bu ifadelerden birisi, Arap toplumundaki farklı şive ve lehçeleri bünyesinde barındırmasının yanı sıra kelimenin farklı şekillerde yazılmasına imkân vermesidir. Bir diğeri ise Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bizâtihi öğretimiyle farklı kıraatleri icra etmeye imkân sunmasıdır. Nitekim o, bazı lafızları hem hareke hem de nokta bakımından farklı şekillerde tilâvet etmiş veya bu şekilde tilâvetlere şahit olmuştur. Örneğin; Âl-i İmrân sûresi 3/140. âyetindeki قَرُحُ lafzının ق harfini hem fetha hem damme ile okumuştur. Bu okuyuştaki çeşitlilik sahih bir senetle kıraat imamlarına, kıraat imamalarından râvilere... derken bizlere kadar ulaşmıştır. Nitekim İmam Hamza, Kisâi, Halefu'l-Âşir ve İmam Âsım'ın ilk râvisi Ebû Bekr Şu'be قَرُحُ şeklinde ق harfini damme ile okumuş; İmam Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Hafs, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb ise قَرُحُ şeklinde ق harfini fetha ile okumuşlardır.²⁸ Yine Hz. Peygamber'den, Âl-i İmrân sûresi 83. âyetindeki يُرْجَعُونَ fiili hakkında hem gâib sîga ي ile hem de تَرْجَعُونَ şeklinde muhatab sîga ت ile iki değişik rivayet mevcuttur. İmam Âsım ve Ya'kûb, ي ile okuyuşu, diğerleri ise ت ile okuyuşu muttasıl senetle almış ve

²⁵ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 107.

²⁶ Dâni, *el-Mubkem fi nakti'l-mesâbih*, 36-37.

²⁷ Dâni, *el-Mubkem fi nakti'l-mesâbih*, 7; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 107.

²⁸ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dâni, *et-Teyssîr fi'l-kurâ'âti's-seb'*, thk. Halef b. Hammûd b. Sâlim es-Sağdelî (Dâru'l-Endülüs, 1436/2015), 316; Abdu'l-Fettâh Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanîfiyye, ts.), 43.

nakletmişlerdir.²⁹ Bu örneklerde görüldüğü üzere bu ifadelerin ilki hareke konusuna, ikincisi ise nokta konumuna örnek teşkil etmiştir.

Bu bağlamda harflerin noktalanması konusunda Dâni'nin sözünü hatırlamak yerinde olacaktır. Zira o, *el-Mubkem fî nakti'l-mesâbih* adlı eserinde, “Mushaflarda hiçbir noktalama vb. işaret yoktu, demiş. İlk olarak mushaflardaki ت ve ي harflerine nokta işareti konulup bu tasarrufta bir sakınca olmadığını ve bunun Kur'ân-ı Kerîm için gerekli olduğunu³⁰ belirterek bu ameliyenin faydadan hâli olmadığını dikkat çekmiştir.

2.2. Mushafların Cüz, Hizb, Ta'şîr ve Tahmîslere Ayrılması

Mushaflar üzerine yapılan bir çalışma da Kur'ân kıraatının düzenli bir şekilde icra edilmesine yönelik cüz, hizb, ta'şîr تعشير ve tahmîs تخميس gibi bölümlere ayrılması ve bunların harflerle gösterilmesi işlemidir. Kur'ân kıraatını sistematize etmek için İbnü'l-Cevzî, *Fünunü'l-efnân* isimli eserinde bununla ilgili geniş malumat vermiştir. Zira o, “Kur'ân'ın Kısımları” başlığı altında, sûrelerin âyet sayısına, mushafın tamamını ve bölümlerini kelime ve hatta harf sayısına varıncaya kadar ele aldığı gibi âyetleri de kendi aralarında ikili, üçlü, dörtlü, ..., onlu...altmışlı bölümlere ayırmış, her bir bölümün başlangıç ve bitiş yerlerini belirlemiştir.³¹

Bunlardan ta'şîr, “on parçaya ayırma, onlama” anlamına gelen ve Kur'ân-ı Kerîm'in konu bütünlüğü arz eden yaklaşık on âyete tekabül eden âyetlerini, bölümlere ayırma işlemidir. Bölümlere ayırma işlemi mushaflarda göstermek için ortalama her on âyetin ardından Arapça on rakamı عشر lafzının ilk harfi olan ع harfi konulmuştur. Tahmîs ise Kur'ân-ı Kerîm'de her beş âyetin sonuna kırmızı bir nokta veya Arapça beş rakamı olan الخمس lafzı yahut bu lafza işaret eden خ harfinin yazılmasıdır.³²

Mushaflarda âyetlerin ta'şîr ve tahmîs vb. bölümlere ayrılmasının nedenine değinecek olursak, Hz. Peygamber'i model alan ashâb-ı kirâmın uygulamalarının bu konuya temel teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Zira Hz. Peygamber'in, arkadaşlarına Kur'ân-ı Kerîm'i öğretme ve hıfzetme konusunda (ta'şîr) onar âyetlik bölümler halinde yürütülmesine ilişkin talimi söz konusudur. Ashâb-ı kirâmdan gelen rivâyetlerde, genellikle haftada veya üç günde bir hatim yaptıkları bildirilmiştir. Nitekim onlar, Kur'ân-ı Kerîm'den okuyacakları kadarını cüzlere/hizblere ayırır ve her gün bu bölümlerden birisini okurlardı. Sadece okumakla kalmazlardı söz konusu bu âyetlerin hü-

²⁹ Dâni, *Teşîr*, 314; Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân*, 42.

³⁰ Dâni, *el-Mubkem fî nakti'l-mesâbih*, 2.

³¹ Ebû'l-Ferac Abdurrahman b. el-Cevzî, *Fünunü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Hasan Dıyâuddîn İtir (Beyrut: Dâru'l-Beşîri'l-İslâmiyye, 1408), 91.

³² Dâni, *el-Mubkem fî nakti'l-mesâbih*, 14-15.

kümlerini de kavramadıkça diğer bölümlere geçmezlerdi. İşte Hz. Peygamber'in telkinlerini dikkate alan ashâb-ı kirâmın bu örnek davranışı, İbn Mes'ûd tarafından bize şu şekilde nakledilmiştir; “Bizden biri, Kur'ân-ı Kerîm'den on âyeti öğrendiğinde bu âyetlerin anlamlarını kavrayıp hükümlerini hayatına yansıtmadıkça diğer âyetlere geçmezdi.”³³

Hz. Peygamber'den sâdır olan Kur'ân-ı Kerîm'den on âyet okumanın ve hıfzetmenin faziletine dair sözlere ilave olarak, “Hz. Peygamber'in bir gece yarısı namaz kılmak için kalktığı anda önce on âyet okudu”, gibi benzeri rivâyetler de³⁴ ta'şîrin oluşumunun, mushaflarda remiz olarak yer alışının nedenlerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu arada Türkiye'de basılan mushaflarda, tahmîs ve ta'şîr işaretlerinin bulunmadığını söylemek yerinde olacaktır.

Öte yandan Kur'ân-ı Kerîm'i düzenli ve periyodik, mu'tat olarak okunmasına yardımcı olması bağlamında en yaygın bölümlenme biçimi olan yirmi sayfadan müteşekkil bölümlere ayrılmış ve bunların her birine *cüz* denmiştir. Cüzler, kendi içerisinde ikiye ayrılmak suretiyle onar sayfalar halinde hizbleri *الحزب*,³⁵ hizbler de yine kendi aralarında ikiye ayrılarak beşer sayfalar halinde rubu'ları *الربع* oluşturmuştur.³⁶

Mushafların, cüz, hizb vb. bölümlere ayrılmasının temeline gelince Dâni, bu cüz ve hizb taksimini hocalarından almış, Sehâvî de onlardan nakletmiştir. Dâni, Kur'ân'ın her bir cüzünü Ramazan ayının her bir gününe denklemek için cüzlere ayırmayı, Muhammed b. İsâ el-Esbahânî'den rivayet ettiğini, Ebû Dâvûd Süleymân b. Necâh'ın da tamamen bir taklit sonucu bu cüzlerin yerlerini birer birer belirlediğini söylemiştir.³⁷

2.3. Mushaflara Fasilaların Konulması

Cüz, hizb vb. bölümlenmelerle eş zamanlı olarak âyetlerin aralarını ayırmak için âyet aralarına *fâsıla* işareti de konulmuş, sonrasında ise bu işaretlerin içerisine o âyetin sıra numarası yazılmıştır. Bazıları da surelerin baş kısmına *fevâtih* sûre adını, sûrenin Mekkî mi Medenî mi³⁸ oluşunu,

³³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/410.

³⁴ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/410.

³⁵ Türkiye'de basılan mushaflardaki hizbler farklıdır. Zira ülkemizde basılan hemen bütün mushaflar 30 cüze ayrılmış, her cüzün ilk sayfasının üst kenarına içinde kaçınıcı cüz olduğunu belirten sayının yer aldığı “cüz gülü” denilen süslemeli bir motif konulmuştur. Daha sonra her cüz kendi içinde dört hizbe ayrılarak her beş sayfada bir birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü hizb diye bir “hizb gülü” konulmuştur. Bilgi için bk.: Mesut Okumuş, “Kur'ân İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 29.

³⁶ Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâbilü'l-irfân fî-ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1408/1988), 1/410.

³⁷ Ahmed b. Ahmed Şerşâl, “el-Vasl ve'l-Vakf ve Eseruhumâ fi Me'ânî't-Tenzîl”, *Câmi'atu'l-Kuveyt, Mecelletu's-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmî* 40, (2000), 43; Veli Kayhan, “Doğru Okuma Bağlamında Mushafa İşaret Konulması İ'cam ve Sonrası”, *Bilimname* 12/1 (2007), 101-136.

³⁸ Hicretten önce nâzil olan sûrelere Mekkî, hicretten sonra nâzil olan sûrelere Medenî ismi verilir.

sûrelerin âyet sayısını ve bunların yanı sıra secde âyetlerini belirten işaretler derc etmişlerdir.³⁹ Nüzûl sürecinde bulunmayan, yalnız günümüz mushaflarında yer alan bu belirlemelerin tam olarak ne zaman başladığına dair kesin bir bilgi söz konusu değildir.

Mushafların belli bölümlere ayrılmasının günümüz İslam dünyasında kabul görmesini, periyodik olarak Kur’ân kıraatini belli bir sisteme bağlama amacına matuf olmasına bağlayabiliriz. Diğer yönüyle mü’minlerin bu tür faaliyetleri, Kur’ân-ı Kerîm’e verdikleri önemi yansıtmaları bakımından da önem arz etmektedir.

Öte yandan fâsılların bazı âyetlerde farklı olmasının ve bu konuda ihtilafın, fâsılların ichtidâî olmasından çok, kıraat âlimlerine gelen rivâyetlerin farklı oluşundandır. Rivâyetlerin farklı olması ise Hz. Peygamber’in (s.a.s.) farklı zamanlarda farklı okuyuşları icrâ etmesinden kaynaklanmaktadır. Zira Ümmü Seleme’den (r.anhâ) (ö. 62/681) gelen rivâyette: مَالِك
 “Hz. Peygamber, *“Hamd, Âlemlerin Rabbi, Rahmân, Rabîm, hesap ve ceza günününün (abiret günününün) mâliki Allah'a mahsustur”* âyetlerini okurken her birinde fâsıllı okuduğu bildirilmiştir.⁴⁰ Hz. Peygamber’in ister namaz içi ister namaz dışı olsun, Kur’ân kıraatindeki amaçlarından birisi de ashabını eğitmektir. Nitekim Hz. Peygamber, vahyin gelişimiyle birlikte ilk zamanlar Kur’ân-ı Kerîm tilâvetinde âyet başlarında fasl yerlerini belirlemek amacıyla her bir âyetin sonunda durmaktaydı. Zamanla fasl yerlerinin ashab tarafından öğrenildiğine kanaat getirince bu defa anlam boyutunu gözeterek söz konusu yerlerde kimi zaman fasl yapmayıp vasl yaparak diğer âyete geçirdi.⁴¹

2.4. Mushafların Tezyinatı

Mushaflara yönelik yapılan çalışmalar, birtakım ihdas edilen diğer faaliyetlerle süregelmiştir. Bu faaliyetlerden birisi de tezyinatıdır. İlk dönemlerde çoğaltılarak farklı bölgelere gönderilen mushaflarda, önceliğin istinsah olması, okuyuş birliğinin sağlanması ve Kur’ân metninin doğru

³⁹ Abdurrahman Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerîm Tarihi* (İstanbul, 1982), 101.

⁴⁰ Süleyman b. Eş’as Ebû Dâvud, *es-Sünen*, nşr. Ahmed Sa’d Ali (Mısır, 1952) “Vitr”, 20; el-İmamü’l-Hâfız Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebir-Sünenü Tirmizî*, thk. Beşşâr Ayyâd Ma’rûf (Dâru’l-Garbi’l İslâmî 1996) “Kırâât”, 47 (No. 2927); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Evs el-Mukrî, *el-Vakf ve’l-ibtidâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, ts.), 6a-6b-7a-7b; Celâlüddîn Suyûtî Muhammed Nâsîru’d-Dîn el-Bânî, *Sinâci’l-münîr fî tertîbi ehâdîsi sabîbi’l Câmi’-s-sağîr*, thk. İsmâ Mûsâ Hâdî (1430/2009), “Fedâilü’l-Kur’ân”, 765, (No. 4687); Ebû Bekr b. el-Arabî el-Mâlikî, *Ârizatü’l-ebvezi bi şerhi Sabîbi Tirmizî* (Beyrut: 2008), “Kırâât”, 49; Ebû’l-Hasan Alemüddin Ali b. Muhammed b. Abdüsselam Sehâvî, *Cemâli’l-kurrâ ve kemâli’l-ikrâ*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Mekke: Mektebetü’t-Türâs, 1408/1987), 548.

⁴¹ Mehmet Ali Sarı, *Kur’ân-ı Kerîm’i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları* (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 107.

yazılması gibi sebeplerle tezyinata pek önem verilmemiştir.⁴² Yalnız zamanla tezyinat dediğimiz süslemeler yapılmaya başlanmıştır. Zira Kur’ân-ı Kerîm’in, ilahî mesaj olmasının yanı sıra sanat ve estetik açısından insanların gözüne ve gönlüne hitap eden bir etkisi de vardır. Bundan ötürü Kur’ân, çağlar boyunca tezyine konu olmuştur. Öte yandan tezyin fikrinin kesin olarak bilinmemekle birlikte, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) vefatını takip eden ilk yüzyıl içinde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Yüzyıllar boyunca mushafların yazılması ve tezhiplenmesi, Kur’ân’a duyulan saygı göstergesi olarak gelişmiş ve sanat dalı halini almıştır.⁴³ Müslüman sanatçılar tarafından her zaman şaheser olarak görülen mushaflar, diğer İslam ülkelerinin yanı sıra Anadolu coğrafyasında da Osmanlı tezhip sanatı ile mükemmele ulaşmıştır.

Mushaf tezyinatında tezhiplenen alanlara gelince bunlar; zahriye sayfası, serlevha (baş sayfa), hatime sayfası⁴⁴ (bitiş sayfası), nazil olduğu yer, âyet sayısı⁴⁵ vb. bilgileri açıklayan sûre başlıkları⁴⁶ ve metin kenarlarındaki güllerdir.⁴⁷ Secde âyetinin bulunduğu sayfalarda tilâvet secdesinin

⁴² Faruk Taşkale, *Kur’an-ı Kerim’de Açan Çiçekler*, M. Uğur Derman 65. Yaş Armağanı (İstanbul: 2000) 538; Tayyar Altıkulaç, “Hz. Osman’a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif, T.İ.E.M. Nüshası”, (2007), 94-114.

⁴³ Ayşe Tanrıver, *Türk Tezhip Sanatında XIV. ve XVI. Yüzyıl Mushaf Gülleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 22.

⁴⁴ Bitiş sayfası, en-Nâs sûresinden sonra yer alan Hâtîme sayfasıdır. Ferağ (ketebe) kaydı, hatim duası ve secâvendlerle ilgili verilen bilgilerin yanı sıra hattatın künyesinin yazılı olduğu, hatta mushafı kimlerin delâleti ile ne zaman yazdıklarına dair bilgilerin verildiği bölüm olup, genelde aşağıya doğru azalarak üçgen şeklinde nihayetlendir. Bunun kenarlarında yine kompozisyona göre şekillenir. ½ simetrik tasarımlarda *balkâr* tekniğinde altın kullanılmış ve zeminde kâğıt rengi görünmektedir. Ayrıca bu alanda müzehhibin de imzası bulunabilmektedir. Geniş bilgi için bk.: Süleyman Berk, “Kur’ân-ı Kerîm Nüshalarının Hat ve Hattatları, 1400. Yılında Kur’ân-ı Kerîm”, (2010), 65.

⁴⁵ Sûreleri oluşturan âyetlerin aralarında durak olarak kullanılan, bazen üzerinde âyet numaraları yazılı olan noktalar, altın sarısı zaman zaman lacivert ve kırmızımı renklerle süslenmiş VIII. ve IX. yüzyılın ilk örnekleriyle karşımıza çıkar. Bir mushafta altı yüzden fazla yer aldığı düşünüldüğünde bu noktalar, mushaflarda zengin motifler oluşturmuştur. Devirlere göre farklılıklar gösterir ve gözü dinlendirmek amacıyla ile de kullanılırlar. “*Mücevber*”, “*Şeşbane*”, “*seberk*”, “*pençberk*”, “*Helezon*” yaprak formlarından yapılmış yuvarlaklar da “*yaprak*” gibi isim alırlar. Altın zemin üzerine altınla yapılan noktalara ise “*zerenderzer nokta*” denir. Bilgi için bk.: Mine Özen, *Tezhip Sanatından Örnekler* (İstanbul, 2007), 17.

⁴⁶ Sûre başlıkları, Kur’ân-ı Kerim’de bulunan el-Fâtîha ve el-Bakara sûrelerinin haricindeki diğer 112 sûrenin başlangıcını belirtmek için yatay dikdörtgen biçimde, yan cetvellere kadar uzayan dar ve geniş şeritler tasarlanmış ve bunların içi tezhiplenmiştir. Sûre isimleri, âyet sayısı ve nüzül yeri gibi bilgilerin yer aldığı enine dikdörtgen olan bu şekle, sûre başı diye tabir edilir. Sûre başları, süsleme yapılmadan, sadece sûre isimlerinin metinden farklı bir yazı karakteri olarak, genellikle *kaufî*, *terkî* hatla ve farklı bir mürekkeple yazıldığı gibi, *zerendud* tarzında yazıldığı örnekler de mevcuttur. Ayrıca bazı erken dönem Kur’ân tezyinatı örneklerinde sûre başı tezhiplerine, sayfa kenarına doğru uzayan ve palmiyeyi hatırlatan, temeli Sasani ve Kopt sanat ürünlerindeki bezemelere dayanan, yuvarlak, armudi, iri bitki biçimleri de eklenmiştir. Bu konuda bilgi için bk.: Zeren Tanındı, “Kur’ân-ı Kerîm Nüshalarının Ciltleri ve Tezhipleri, 1400. Yılında Kur’ân-ı Kerîm”, (2010), 92.

⁴⁷ Duraklar dışında Kur’ân metninin kenarlarında Kur’ân okumayı kolaylaştıran ibarelerin yazılı olduğu her beş âyeti işaret eden tahmîs veya on âyetin bitimini ifade eden aşır gülleri, secde âyetlerinin gösterildiği secde güllerinin yanı sıra cüzün başlangıcını gösteren cüz gülleri, kare, daire, dikdörtgen, oval tezhipli rozetler halinde bulunmaktadır. Bu tezhipli güller de birbirinden farklı motiflerle tezyin edilmişlerdir. Bunlar geometrik motiflerden oluşabileceği gibi natüralist çiçekler, çiçek demetleri, *rîmi*, *hatâi*, *münhani*, *bulut motifleri* veya bunların birbirleriyle karma desenleri ile de oluşabilmektedir. Bu güller ve duraklar kendi arasında başlı başına bir süsleme örneğidir. Geniş bilgi için bk.: Berk, “Kur’ân-ı Kerim Nüshalarının Hat ve Hattatları”, 65; Tanındı, *Kur’an-ı Kerim Nüshalarının Ciltleri ve Tezhipleri, 1400. Yılında Kur’an-ı Kerim*, 92.

remzi olan secde gülü, cüz numarasını gösteren cüz gülü, ayrıca cüzün ¼ ünü, ½ sini işaret eden güllerdir.⁴⁸

2.5. Mushaflara Vakf İşaretlerinin Konulması

Kur'ân mushaflarına yönelik yapılan çalışmaların bir diğeri de vakf işaretleridir. Tenzil döneminden itibaren şifahî olarak devam eden vakf ve ibtidâ ilmi, Şeybe b. Nisâh (ö. 130/747) ile müdevven bir ilim hüviyeti kazanmaya başlamış⁴⁹ zamanla bu bilgiler, pratikte oldukça önem arz eden ve “secâvend” diye meşhur olan birtakım remiz/sembol harflere dönüşerek mushaflara taşınmıştır. Şunu ifade edelim ki, Kur'ân-ı Kerîm'de vakf ve ibtidâ yapılacak yerlerin tespiti, tasnifi ve remiz/sembol işaretlerin belirlenmesi eş zamanlı olmuş değildir.⁵⁰ Zira bu alanda yapılan ilk faaliyet, vakf yapılacak yerlerin mana boyutu dikkate alınarak vakf çeşitlerinin kategorize edilmesi, ardından tespit ve tasnifi, sonrasında söz konusu vakf isimlerinin baştan sona harflerle remz edilmesidir. Öte yandan şunu da ilave edelim ki vakf ve ibtidâyla ilgili eser telif eden bütün müellifler remiz kullanmış da değildir. Nitekim bu alanda eser telif eden müellifleri nazar-ı dikkate aldığımızda bu müelliflerin bir kısmı, sadece vakf ve ibtidâ ilminin Kur'ân kıraati açısından önemi üzerinde durmuş, bu ilmin tanımını ve genel kaidelerini hatırlatmışlardır. Diğer bir kısım müellifler de vakf ve ibtidâ ilmiyle alakalı genel bilgiler vermenin yanı sıra, mushafı baştan sona her bir sûreyi ele alarak âyette vakf yapılacak lafzın önüne belirledikleri vakfın ismini vermek suretiyle eser telif etmişlerdir. Diğer bir kısım müellifler ise hem vakf ve ibtidâ ile ilgili genel bilgiler vermiş, hem de vakfları çeşitli isimlerle anmakla beraber bu vakfları, remiz/sembol harflerle ifade edip bunları mushaflara taşımışlardır.

3. Vakf Mahalli ve Remizleri Açısından Mushaflar

Vakf ve ibtidâ konusunun teorik tarafının yanı sıra, bir de mushaflara yansıyan pratik yönü vardır. Bununla ilgili olarak “vakf remizlerinin, mushaflara nakşedilmesinin ne zaman başladığının ve kimler tarafından konduğunun tayin ve tespiti kesin olarak bilinmemekle beraber kimi kaynaklar, Secâvendî sonrasında işaret etse de Secâvendî öncesi birtakım remizlerin varlığı malumdur. Nitekim Ali el Kâri, vakf remzi bulunan bir mushafı gördüğünden bahisle itikadî düşüncelerle bu

⁴⁸ Ali Fuat Baysal, “Mushaf Tezyinatının Tarih İçindeki Gelişimi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 365; Berk, “Kur'an-ı Kerim Nüshalarının Hat ve Hattatları”, 65.

⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/298.

⁵⁰ Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr, “Mushaflardaki Vakf İşaretlerine İlişkin Bir Değerlendirme”, çev. Recep Koyuncu, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 15/2 (2015), 413.

mushafın Âl-i İmrân sûresi 3/7. âyetindeki **إِلَّا اللَّهُ** “Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir” ifadesinin **اللَّهُ** lafzı üzerinde kırmızı renkli bir م harfî bulunduğunu ifade etmiştir.⁵¹

İbn Ebî Cum‘a el-Hebtî‘den (ö. 1214/1799) bir sonraki dönemde, bu müellifin vakf sistemini dikkate alan ve bu bağlamda remiz/sembol içeren mushafların mevcudiyeti dikkat çekmektedir. Nitekim Müsâid et-Tayyâr, hicrî 968 yılına ait bir Mağrib mushafında Hebtî‘nin sisteminin esas kabul edildiğine tanık olduğunu beyan etmiştir.⁵²

Öte yandan vakf remizlerinin ilk defa kim tarafından ihdas edildiği meselesine değinecek olursak İbn Evs el-Mukrî‘nin (ö. 366/978) remiz/sembol harfleri kullanan ilk kişi olduğunu söyleyebiliriz. Zira telif edilen eserleri kronolojik olarak taradığımızda bu müelliften daha önce remiz kullanan müellife rastlayamadık. Nitekim günümüzde ister makale⁵³ ister tez⁵⁴ çalışması yapan araştırmacılar olsun bu konuya atıfta bulunmuşlar, edindiğimiz bu bilgi dışında bir bilgiye ulaştıklarından bahsetmemişlerdir.

İbn Evs el-Mukrî‘nin kullandığı vakf remizlerine gelince o, konuyla ilgili telif ettiği *el-Vakf ve’l-ibtidâ* adlı eserinde vakfları; *tâm*, *hasen*, *kâfi* şeklinde üçlü taksime ayırmış ardından *tâm* için م, *kâfi* için ك, *hasen* için ح harfini remiz olarak belirlemiştir.⁵⁵ Her ne kadar onun belirlediği bu remizler, günümüz mushaflarında kullanılmasa da dönemi itibarıyla düşünüldüğünde önemli bir misyonu yerine getirmiştir. Zira müellif, âyetlerdeki lafızların ihtiva ettiği manaları dikkate alarak Kur‘ân-ı Kerîm‘i baştan sona belirlediği kırmızı renkli remizleriyle donatmış ve toplumun istifadesine sunmuştur.⁵⁶

Yine bu alanda remiz belirleyici olarak İbn Evs el-Mukrî‘den iki asır sonra yaşamış olan Secâvendî‘yi (ö. 560/1164) ve onun çağdaşı Ebû‘l-Alâ‘ el-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî‘yi (ö. 569/1173) sayabiliriz. Secâvendî, *İlelü’l-vukûf* adlı eserinde vakfları; *lâzım*, *mutlak*, *câiz*, *mücevvez li-vech*, *murahbas zarûreten ve memnu‘* olarak belirlemiş, lâzım için م, mutlak için ط, câiz için ج, mücev-

⁵¹ Ali el-Kârî, *el-Minehu’l-fikriyye şerbu’l-metni’l-Cezeriyye*, nşr. Usâme Atâyâ (Dımaşk, 2012), 63.

⁵² Müsâid b. Süleyman b. Nâsir et-Tayyâr, *Vukûfu’l-Kur‘ân ve eserubâ fi’t-tefsîr* (Medine: el-Mektebetü’l-Arabiyyetü’s-Suûdiyye, 1431), 249.

⁵³ Kayhan, “Doğru Okuma Bağlamında Mushafa İşaret Konulması, İ‘cam ve Sonrası”, 125.

⁵⁴ Recep Koyuncu, *Kur‘ân-ı Kerîm’in Anlaşılmasında Vakf ve İbtidânın Rolü, İbnü’l-Enbârî, ed-Dânî ve Secâvendî Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 35.

⁵⁵ İbn Evs el-Mukrî, *el-Vakf ve’l-ibtidâ*, 1a.

⁵⁶ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bk.: Yakup Uzun, *İbn Evs el-Mukrî‘nin el-Vakf ve’l-İbtidâ Adlı Eserinin Tablîli ve Görüşlerinin Mukayesesi*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 79-84.

vez li-vech için ج, murahhas zarûreten için ص ve memnu‘ için de ل harfini remiz olarak tayin etmiştir.⁵⁷

Hemedân imamlarından olan Hemedânî el-Attâr ise bu alanda adından bir hayli söz ettirmiştir. Zira onun tarikine göre birtakım semboller sistemi geliştirilmiş ve bazı mushaflara konulmuştur. Bunlar, vakf-ı tâm ya da vakf-ı itmâm için ت; vakf-ı kâfi ya da ekfâ için ك; vakf-ı hasen için س ve vakf-ı salih ya da aslah için ص harfidir.⁵⁸

Zamanla Secâvendî'nin ihdas ettiği *secâvend* sistemi, İslam coğrafyasında hüsn-ü kabul görüp neşv-ü nemâ bulurken, diğer müelliflerin tespitleri dönemi itibariyle çok mühim görevler ifa etseler de zamanla teoride kalmışlardır. Ayrıca Secâvendî'nin sistemi, günümüzde dünya ölçeğinde özellikle Türkiye, Orta Asya ve Hindistan/Pakistan bölgesi başta olmak üzere diğer bazı İslam beldelerinde basılan mushaflarda esas alınır olmuştur. Öyle ki kendisinden sonra oluşturulan yeni remizler dahi, onun vakf sistemi içerisinde hatta çoğu kez ona nispet edilerek mushaflarda tatbik edilir olmuştur.⁵⁹

Biz bu bölümde online kaynaklardan ve ülkemizde eğitim amaçlı bulunan yabancı uyruklu öğrencilerden edindiğimiz mushaflara genel olarak baktığımızda, gerek vakf yerlerinin tayin ve tespitinde gerekse de bu yerlerde kullanılan remiz ve işaretlemelerde ittifakın olmadığına şahit oluyoruz. Bu farklılığın boyutunu görebilmek ise ancak dünya genelinde basılan mushafları bir bütün olarak ele almakla mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla biz, burada dünya genelinde basılan mushaflarda zikredilen vakf remizleri ve bu remizlerin kaynağını tespit ve tahlile tabi tutmak istiyoruz.

3.1. Türkiye’de Basılan Mushaflar

Bilindiği üzere Türkiye’de basılan mushaflarda vakf remizleri bakımından Secâvendî'nin belirlediği vakf remizlerinin yanı sıra başka vakf remizlerine de yer verilmiştir. Esasında Secâvendî'nin belirlediği vakf sistemi ve buna bağlı olarak da onun ortaya koyduğu remizler, mushaflarda yer aldığı için çalışmamızın bütünlüğü açısından müellifin vakf tasnifini vermek kaçınılmaz gözükmektedir. Şimdi biz, burada müellifin kısa hal tercümesini dipnot şeklinde temas etmek suretiyle ele alıp, eserini ve vakf çeşitlerini ise ana metinde değerlendirmek istiyoruz.

⁵⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî, *İlelî'l-vukûf*, thk. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed İdî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006), 169.

⁵⁸ Müellifi Meçhûl, *Kitâbü't-tecvîd min kelâmi'l-mecîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kısmı, 41/1), 35a; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okuma Kâideleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, ts.), 386.

⁵⁹ Veli Kayhan, “Vakf ve İbtidâ İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri”, *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 321.

3.1.1. Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî

Hicrî VI. asırda yaşayan Secâvendî'nin hayatıyla ilgili kaynaklarda yeteri kadar bilgi mevcut değildir. Bu sebeple gerek İbnü'l-Kıftî, Zehebî, İbnü'l-Cezerî gibi önceki müellifler; gerekse tabakat eseri kaleme alan Ömer Nasûhi Bilmen gibi sonraki müellifler⁶⁰ ve bunların dışında onunla ilgili tez,⁶¹ makale⁶² vb. çalışma yapan araştırmacılar, Secâvendî'yi daha çok eserleriyle tanıtma yönünü tercih etmişlerdir.⁶³

3.1.2. Secâvendî'nin *İlelü'l-Vukûf* Adlı Eseri

Secâvendî'nin telif ettiği bu eser, vakf ve ibtidâ konusundaki en kapsamlı eseridir. Eser, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-İdî tarafından tahkik yapılarak üç cilt halinde neşredilmiş, Muhsin Haşim Derviş de eser üzerinde doktora ve tahkik çalışması yaparak onu *Kitâbu'l-vakf ve'l-ibtidâ* adıyla yayımlanmıştır.⁶⁴

Secâvendî, eserinde vakf ve ibtidâ ilmiyle ilgili genel bilgiler vermiş, âyet ve hadislerle beraber âlimlerin bu ilimle ilgili görüşlerini ele almış, ardından bu ilimde mâhir olan müellifleri eser-

⁶⁰ Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1944), 2/487.

⁶¹ Şahin Nas, *İbn Tayfûr es-Secâvendî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 11; Muhammed Coşkun, *Müşaf Basımına Yansıyan Yönüyle Secâvendî'nin Vakf Sisteminin Yeniden Okunması Eleştiriler-Tepkiler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 109.

⁶² Mustafa Karagöz, "Vakf-ı Câizi Doğru Anlamak, Secâvendî'nin Eseri ve İlgili Âyetlerin Manası Çerçevesinde", *Bilimname* 35/1 (2018), 319-360.

⁶³ Secâvendî, bir süre tahsil maksadıyla Gazne şehrinde bulunduğu için Gaznevî nisbesiyle anılmıştır. İlk müelliflerden olan İbnü'l-Kıftî'nin eserinde Secâvendî hakkında yazdıkları birkaç satırı geçmemektedir. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) ve Zehebî (ö. 748/1348) gibi müelliflerin, İbnü'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248) söylediklerine herhangi bir ilave bulunmadıkları görülmektedir. Ayrıca İbnü'l-Cezerî'nin nakline göre Zehebî, Secâvendî'nin hocalarına ve öğrencilerine dair herhangi bir bilgisinin bulunmadığını dile getirmiştir. Bilgi için bk.: İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/139.

Öte yandan Secâvendî'nin vefat tarihi hakkında ihtilaf söz konusudur. Zira İbnü'l-Kıftî, vefat tarihi için VI. asrın ortalarını işaret ederken, Safedî ise (ö. 560/1165) yılı olduğunu söylemiş genelde bu tarih, sonraki müellifler tarafından genel kabul görmüştür. Bu konularda bilgi için bk.: Cemâlüddîn İbnü'l-Kıftî, *İnbâbü'r-ruwât alâ enbâbi'n-nihât* (Kahire: Daru'l-Fikr, 1986), 3/152; Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât* (Berlin: Das Arabsche Buch, 1999), 3/178.

Secâvendî, diğer konulara dair eserler kaleme almış olmakla beraber vakf ve ibtidâ alanında yapmış olduğu çalışmasıyla meşhur olmuştur. Zira o, ihtiyaca binâen bu eserini kaleme almış ve onun kaleme aldığı be esere *İlelü'l-vukûf*, *Kitâbü'l-vakfî*, *Kitâbü'l-vakfî ve'l-ibtidâ* ve *Kitâbü'l-vukûf* olmak üzere dört isim veilmıştır. *İlelü'l-vukûf* ismi meşhur olduğu için biz, bu çalışmamızda bu ismi kullanmış bulunuyoruz. Diğer taraftan Secâvendî eserinde, kendinden önce bu alanda söz sahibi olan Nehhâs, İbn Evs el-Mukrî ve Dâni gibi müelliflere ve eserlerine hiç değinmemesi, dikkat çekici ve hatta ilginçtir. Bilgi için bk.: Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 148.

Secâvendî'nin eserinde değinip de öne çıkardığı müelliflere gelince bunlardan birisi, açıklamalarda detaya inmesinden ötürü Ebû Nasr Mansûr b. İbrâhîm el-İrâkî'nin (ö. 1077) *el-Mekâti ve'l-mebâdi fî'l-vukûf* isimli eseri ile Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali b. Said el-Ammânî'nin *el-Mürşid* isimli eseridir. Secâvendî, *el-Mürşid*'i vakf ve ibtidâ konusu dışında farklı konulara girmesi ve bu alandaki beklentilere cevap vermemesi yönünden eleştirmiş, bu konudaki boşluğu doldurmak ve beklentilere cevap verebilmek için bu eseri telif etmiştir. Geniş bilgi için bk.: Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 9-18.

⁶⁴ Tayyar Altukulaç, "Secâvendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/268.

leriyle birlikte zikretmiştir. Öte yandan müellif, vakf çeşitlerini, mertebelerini, vakftan sonra ibtidânın nereden yapılıp nereden yapılmayacağını manaya göre belirlemiştir. Vakf çeşitlerini ve mertebelerini kendine özgü bir şekilde ele almış ve vakf çeşitlerini altılı sistem üzerine inşa etmiştir. Bu vakf çeşitlerinden beş tanesi mümkün/câiz olan kısımda değerlendirilirken, bir tanesi ise câiz olmayan kısımda mütalaa edilmiştir. Câiz olanlar da kendi içerisinde her biri diğerine nazaran kuvvet bakımından farklılık arz etmektedir. Nitekim bu vakflar kuvvetliden zayıfa doğru sıralandığında; *lazım, mutlak, câiz, mücevez, murabbas* şeklinde bir tasnif karşımıza çıkar. Câiz olmayan vakfa gelince Secâvendî'nin لا harfiyle remz ettiği الوقف “kendisinde vakfın câiz olmadığı” ifadeyle ortaya koyduğu vakf çeşididir.⁶⁵

3.1.3. Secâvendî'nin Vakf Tasnifi ve Kullandığı Remizler

3.1.3.1. (م) Vakf-ı Lâzım: Onun sisteminde en kuvvetli vakf işareti olup sonrası ile lafız ve anlam yönüyle irtibatı olmayan kelimeler üzerinde yapılan vakftır. Secâvendî'nin ifadesiyle vakf yapılmayıp vasl edildiğinde muradın değiştiği ve kelamın çirkinleştiği yerlerde yapılan vakftır. Diğer bir ifadeyle mutlak surette vakf yapılması gereken yer olup, vakf yapılmaması halinde anlam bozulmasına sebebiyet vereceği kesin olarak bilinen mahaldir.⁶⁶ Bu nedenle bu vakfın bulunduğu yerde durulması önemle istenmiştir. Kasten olmamakla birlikte geçmek, haram işlemek demek değildir. Örneğin; el-Kamer sûresi,

فَمَا تُغْنِ النَّذْرُ قَتُولَ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَى شَيْءٍ نَكْرٍ خُشْعًا أَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنتَشِرٌ

“Fakat uyarılar fayda vermiyor! O hâlde sen de onlardan yüz çevir. Onlar, o davetçi (İsrafil) benzeri görülmemiş/bilinmedik (korkunç) bir şeye çağırdığı gün, gözleri düşmüş bir halde dağılmış çekirgeler gibi kabirlerden çıkarlar” ifadesindeki عَنْهُمْ lafzı ile kelam tamamlanmıştır. Buradaki يَوْمَ lafzı zarf olup şibih cümle olduğundan kendisini tamamlayacak, cümlenin bir diğer ana unsuruna ihtiyaç duyar. Dolayısıyla bu zarf, yaklaşmakta olduğu zikredilen saati beyan için olup takdir edilecek أذْكَر lafzına bağlanması mümkün olsa da bir sonraki âyette bulunan يَخْرُجُونَ fiiline bağlı olması da mümkündür.⁶⁷ Zira bu şekilde bir takdirle Yüce Allah, Hz. Peygamber'i (s.a.s.) kavminden müşrik olanlara karşı teselli etmektedir. Onun muradı ancak, عَنْهُمْ lafzı üzerinde vakf yapmakla ortaya çıkmaktadır. O da şudur: “Demek ki uyarılar fayda vermiyor. O halde sen de ‘Ey Muhammed’ (s.a.s.) onlardan yüz çevir. O gün ki, davetçi ‘isrâfil’ davet edecektir.”⁶⁸

⁶⁵ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 169.

⁶⁶ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 62.

⁶⁷ Muhammed Tayyib İbrâhim, *İ'rabu'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dârun Nefâis, 2006), 528.

⁶⁸ el-Kamer 54/5-7.

Şâyet Secâvendî'nin belirlediği عَنْهُمْ lafzı üzerinde vakf yapılmayacak olunursa, bu durumda يَوْمَ zarfı, hemen öncesinde bulunan فَتَوَلَّ fiiline atfedilmiş olacak ve neticede فَتَوَلَّ عَنْهُمْ عندما ينفخ في الصور “Sûra üfürüldüğü zaman onlardan yüz çevir” şeklinde anlamın bozulmasına sebebiyet verecektir. Secâvendî'nin verdiği bu âyet örneğinde görüldüğü üzere عَنْهُمْ lafzı üzerindeki vakf yapmaktaki asıl maksadın يَوْمَ zarfının فَتَوَلَّ fiiline atfını engellemek ve haliyle hakiki manayı ortaya çıkarmaktır.⁶⁹ Öte yandan عَنْهُمْ lafzında durulmadığı takdirde, “onlardan yüz çevir” emrinin zamanının değişmesi de söz konusudur. Zira bu durumda yüz çevirme işi يَوْمَ zarfından sonraki kısma gitmiş olacak ve mana “çağırmanın görülmemiş bir şeyi çağırıldığı gün sen de onlardan yüz çevir” şekline dönüşecektir. Halbuki فَتَوَلَّ عَنْهُمْ onlardan yüz çevir emrinin zamanı, bu dünyaya aittir ve anlam 4. âyetle başlayıp 7. âyetle birlikte tekâmül etmektedir.

3.1.3.2. (ط) Vakf-ı Mutlak: Kendisinden sonra ibtidâ yapmanın uygun olduğu vakf çeşididir. Muzârî kipten mâzî kipe, mâzî kipten muzârî kipe, haber formundan hikâye formuna, hikâye formundan haber formuna geçiş gibi kip ve formların bulunduğu yerlere, ayrıca kendisinden sonra mübtedâ isimle başlanan mahalle konan genel bir vakf işaretidir.⁷⁰ Lâzım, câiz ve ruhsat gibi bir kayıtlı mukayyet değildir. Konulduğu yerde geçilmesine cevaz verilmiş olsa da durmak evlâ olandır. Çünkü vakfedildiğinde, her iki tarafında anlam cihetiyle birbiriyle ilintisi olmayan yerlere bu remiz konmuştur.

Örneğin; eş-Şûrâ sûresi كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ “Fakat senin kendilerini çağırduğın şey (İslâm dini), Allah’a ortak koşanlara ağır geldi. Allah, dilediğini seçer”⁷¹ ifadesindeki إِلَيْهِ lafzı, öncesindeki تَدْعُوهُمْ lafzına taalluk ettiği için sonrasıyla herhangi bir lafzî bağı söz konusu değildir. Haliyle devamındaki اللَّهُ lafzıyla kıraate devam edildiği için de mübtedâ ile ibtidâ yapılmış olacaktır. Mübtedâ ile ibtidâ yapmak ise Secâvendî’ye göre güzel olduğundan إِلَيْهِ lafzında vakf yapmak vakf-ı mutlaktır.⁷²

Kezâ Tâhâ sûresi إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ فَتَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ مَن يَكْفُلُهُ فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمِّكَ (Firavun ailesine) gidiyor ve ‘size onun bakımını üstlenecek kimseyi göstereyim mi?’ diyordu. Derken, seni annene döndürdük....⁷³ ifadesinde يَكْفُلُهُ muzârî fiil üzerinde vakfedip daha sonra فَرَجَعْنَاكَ mâzî fiili devam etmek.⁷⁴

⁶⁹ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 62-980.

⁷⁰ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 125-127.

⁷¹ eş-Şûrâ 42/13.

⁷² Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 62-907.

⁷³ Tâhâ 20/40.

⁷⁴ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 125-127.

3.1.3.3. (ج) Vakf-ı Câiz: Secâvendî, her iki tarafın öncesi ve sonrasıyla irtibatı olduğu için vakfın da vaslın da câiz olduğu yerlere bu vakfı remz etmiştir.⁷⁵ Vakfedilen yere göre bazen vasletmenin, bazen vakfetmenin gerekli olduğunu belirterek örneklerle izahta bulunmuş, bazen de herhangi bir kayıt düşmemiştir. Tanımda da görüldüğü gibi vakfın veya vaslın gerekli olduğunu zikretmiş, vakfın veya vaslın evlâ ifadesini açıkça belirtmemiştir.⁷⁶ Yalnız Secâvendî genel olarak eserinde kullandığı *الوصل اجوز* ifadesiyle vaslın evlâ; *لاختلاف الجمالتين* ifadesiyle faslın evlâ; *لعطف الجمالتين متفتتين* ifadesiyle de her ikisinin (vasl/fasl) müsâvi olduğuna işaret etmiştir.⁷⁷ Dolayısıyla Secâvendî'nin vakf-ı câiz ismini verip, ج harfiyle remz ettiği yerler için homojen bir durum söz konusu olmayıp aksine vaslın evlâ, faslın evlâ ve vaslın/vakfın müsâvi olduğu üç durum söz konusudur:

a-Vaslın Evlâ Olduğu Yer: el-Bakara sûresi, *وَمَا أَنْزَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ* “Senden önce indirilenlere de” ifadesinin sonuna vakf-ı câizi ج uygun gören Secâvendî, devamındaki *وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ* “*Abirete de kesin olarak inanırlar*”⁷⁸ ifadesinin başında bulunan و harfinin atf olmasını gerekçe göstermiş, مِنْ قَبْلِكَ ifadesinde vakftan ziyade vaslın gerekli olduğunu söylemiştir. Zira *وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ* ifadesindeki mef'ûlün, fiilin önüne geçmesi (tekaddümü) nazmı kesmiştir. Ona göre cümlenin takdîri ise: *وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ وَمَا أَنْزَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ وَ يُوقِنُونَ بِالْآخِرَةِ* şeklindedir. Bu durumun, doğru manayı ortaya çıkarmaya katkı sunduğu için vaslın evleviyeti söz konusu olmuştur.⁷⁹

b- Faslın Evlâ Olduğu Yer: Sebe' sûresi, *عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ* *وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ* “*Zalimler, Rablerinin buzurunda durduruldukları zaman hâllerini bir görsen! Birbirlerine laf çevirip dururlar*”⁸⁰ ifadesindeki hem رَبِّهِمْ hem de الْقَوْلُ lafızlarına vakf-ı câizi ج remz eden Secâvendî, ikinci vakf işareti olan الْقَوْلُ lafzından sonra gelen يَقُولُ fiilinin istinâfiye konumunda oluşunu kabul etmiştir. Takdîri cümlenin ise *القول بعض القول الى بعضهم* “*Birbirlerine laf çevirip dururlar*” şeklinde hal cümlesi olduğunu beyan etmiş, يَقُولُ fiilinin istinâfiye olması hasebiyle öncesindeki الْقَوْلُ lafzında vakfın evlâ olduğunu bildirmiştir.⁸¹

c- Vaslın ve Vakfın Müsâvi Olduğu Yer: Yukarıda verdiğimiz vasl ve fasl örnekleri dışında genel olarak *لعطف الجمالتين متفتتين* ، *لاختلاف الجمالتين* vb. ifadelerin bulunduğu yerlerle herhangi

⁷⁵ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 128.

⁷⁶ Geniş bilgi için bk.: Karagöz, “Vakf-ı Câizi Doğru Anlamak, Secâvendî'nin Eseri ve İlgili Âyetlerin Manası Çerçevesinde”, 321-362.

⁷⁷ Koyuncu, *Kur'ân-ı Kerim'in Anlaşılmasında Vakf İbtidânın Rolü*, 147.

⁷⁸ el-Bakara 2/4.

⁷⁹ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 63.

⁸⁰ Sebe' 34/31.

⁸¹ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 830, 831.

bir kayıtle mukayyet olmayan yerlerde vakf veya fasl yapmak müsavidir. Diğer bir ifadeyle vaslın veya faslın câiz olduğu, bunu doğrudan veya dolaylı yönden destekleyen ifadelerin bulunmadığı yerlerdeki vakf-ı câiz, hem vaslı hem de vakfı müsavi kılar. Okuyan kârî, bu vakfta muhayyerdır. Dilediğini (vakf/vasl) yapabilir. Örneğin; وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ “Birbiriniçe düşman olarak inin dedik”⁸² ifadesine vakf-ı câizi ج remz eden Secâvendî, ardından لاختلاف الجملةتين ifadesini zikretmiştir.⁸³

3.1.3.4. (ج) Vakf-ı Mücevvez li Vechin: Vakf-ı câiz gibi vakfın da vaslın da mümkün olabildiği yalnız söz konusu yerdeki mevcut iki farklı i‘raktan birini tercih etme durumundan kaynaklı çoğunlukla, vaslın vakftan evlâ olduğu yerlerdir. Ancak şunu da ifade edelim ki Secâvendî, câiz vakf olmasını dikkate almış olmasından olsa gerek muhtemel i‘raba matuf, illetle belirlediği bu tür yerlerde her dâim vakfın mı yoksa vaslın mı evlâ olduğunu serâhaten bildirmemiştir. Örneğin; el-Bakara sûresi اُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ “Onlar, abireti verip dünya hayatını satın alan kimselerdir. Artık bunlardan azap hiç hafifletilmez. Onlara yardım da edilmez”⁸⁴ ifadesinde vakftan sonra gelen فَلَا يُخَفَّفُ ifadesindeki ف harfinin takibiye olması sebebiyle cevap manası ihtiva ettiğini ve neticede vaslın gerekli olduğunu söyleyen Secâvendî, diğer yandan فَلَا يُخَفَّفُ ile başlayan ifadenin, istinâfiye olmasını gerekçe göstererek de faslın uygun olacağını bildirmiştir.⁸⁵ Bu ve benzeri örneklerden hareketle Secâvendî, vakf-ı mücevvezde her ne kadar i‘rab farklılığını dillendirse de genel olarak tercihini vasldan yana kullanmıştır.

3.1.3.5. (ص) Vakf-ı Murahhas Zarûreten: Birbirinden bağımsız olmamakla beraber müstakil birer cümle olma özelliği taşıyan birden çok cümlenin bir araya gelmesi neticesinde oluşan uzun cümleleri, tek nefesle okuma imkânı olmadığından, bu cümleleri bölerek okuma imkânı veren vakftır. Diğer bir ifadeyle kendisinden sonrasının, öncesinden müstağni olmadığı, nefese bağlı vakf işaretidir. Kelâmın uzun olmasından ötürü nefes kesilmesiyle, zarûreten vakf yapılabilir. Aksi halde geçmek daha uygundur. Kendisinden sonraki cümle anlaşıldığı için geriden alıp vasl yapılması gerekmez. Örneğin; el-Bakara sûresi اَلَّذِينَ يَنْفُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ “Onlar, Allah’a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozan, Allah’ın korunmasını emrettiği bağları koparan”⁸⁶ ifadesinin sonuna vakf-ı murahhası ص remz eden Secâvendî, devamındaki وَيَقْطَعُونَ fiilinin, öncesinde bulunan

⁸² el-Bakara 2/36.

⁸³ Secâvendî, *İlelî'l-vukûf*, 199.

⁸⁴ el-Bakara 2/86.

⁸⁵ Secâvendî, *İlelî'l-vukûf*, 130.

⁸⁶ el-Bakara 2/27.

يَنْفُضُونَ fiiline ma'tûf olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla ona göre ميثاقه lafzında vakfetmekle, her iki cümle müstakil anlaşıldığından bu iki cümlenin anlamında herhengi bir değişim olmayacaktır.⁸⁷

Öte yandan Secâvendî ele aldığı kimi yerleri vakf-ı murahhas ص olarak belirlemiş olsa da bu özelliğe hâiz her bir yere bu vakfı remz etmemiştir. Dolayısıyla vakf ve ibtidâ konusunda Secâvendî'nin kriterlerinin esas alınması halinde onun, ص remziyle işaretlediği yerlerin mantığına uygun olup fakat ص remzi konulmayan yerlerin de aynı hükme tabi tutulması gerekir. Aksi halde bu durumu tilâvet esnasında gözetmemek zaman zaman vakf ve ibtidâyla ilgili hataların oluşmasına sebebiyet verecektir. Diğer bir ifadeyle Kur'ân'ın tilâvati mevzu bahis olduğunda meydana gelen vakf ve ibtidâyla ilgili bazı hatalar, Secâvendî'nin vakf-ı murahhası belirlemedeki yaklaşım tarzını kavrayamamaktan ve Secâvendî'ye tabi olmayı, onun belirlediği vakf işaretlerinin dışına çıkmayıp sadece şekilsel olarak ona tabi olmaktan kaynaklandığını söyleyebiliriz.⁸⁸

Cuma hutbesinin sonunda tilâvet edilen en-Nahl sûresinin 16/90. âyetinde görülen yaygın hatayı buna örnek olarak verebiliriz.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَائِي ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

Bu âyetin يَعِظُكُمْ lafzının hem hâl ve hem de cümle başı olmaya elverişli oluşunu dikkate alan Secâvendî, bu lafız öncesindeki وَالْبَغْيِ ifadesine vakf-ı câizi ج remz etmiştir.⁸⁹ Bu âyeti okuyanlar, ya nefes almaksızın vakf işareti bulunan وَالْبَغْيِ lafzına kadar okumaktalar veya ذِي الْقُرْبَىٰ ifadesine kadar okuyup, bu mahalde vakf yaptıktan sonra tekrar geriden وإِيتَائِي lafzından ibtidâ etmek suretiyle وَالْبَغْيِ lafzına kadar devam ederek cümleyi tamamlamaktalar. Böyle bir uygulamaya neden olan husus, vakf işareti bulunmayan bir yerde vakf yapıldığında mutlak surette geriden ibtidâ yapılması inancıdır. Halbuki Secâvendî'nin sistemine göre الْقُرْبَىٰ lafzında vakf-ı murahhas bulunmasa da bu lafızda yapılacak vakf, vakf-ı murahhas olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle الْقُرْبَىٰ lafzında vakf yaptıktan sonra geriden almaya gerek de yoktur. Çünkü hem cümle hem de anlam tamamlanmıştır. Nitekim bu âyet üç cümleden müteşekkildir. İlk cümle إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَائِي ذِي الْقُرْبَىٰ “Şüphesiz ki Yüce Allah size adaleti, iyilik yapmayı, yakın akrabalara yardım etmeyi emreder” ifadesi olup üç güzel hasletin emredildiği emir cümlesidir. İkinci cümle وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ “hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar” şeklinde üç kötü hasletin yasaklandığı nehiy cümlesidir. Üçüncü cümle ise يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ “O, öğüt alasmız diye size nasihat veriyor” şeklinde öncesinde belirtilen emir ve nehiyeler doğrultusunda hareket edilmesi istenen temenni cümlesidir. Dolayısıyla bu

⁸⁷ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 131.

⁸⁸ Maşalı, *Tarîhi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 151.

⁸⁹ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 642.

üç cümlelerin her birinin sonunda vakf yapıp da geriden almaksızın ibtidâ yapan kişi, aslında Secâvendî'nin vakf-ı muarrahhas sistemine göre hareket etmiş demektir. Zira bu cümlelerin her biri müstakil anlam ifade etmektedir.⁹⁰

3.1.3.6. (لا) Vakf-ı Memnu‘ (مالا يجوز الوقف): Secâvendî, eserinde böyle bir vakf çeşidini kapsamlı olarak tanımlayıp ortaya koymasa da âyetlere bakıldığında, eseri incelendiğinde bu vakf remziyle işaretlenen yerin devamından, geriden almaksızın okumayı kabîh saydığı görülecektir. O, bu remizle vakfın yapılmaması gerektiği bilgisini vermiş buna ilaveten devamından ibtidânın yapılmaması gerektiğini de vurgulamıştır.⁹¹ Nitekim İbnü'l-Cezerî, vakf-ibtidâ konusunda bilgi sahibi olan müelliflerin, “*Şu gibi yerlerde vakf yapılmaz*” derken bu ifadeler ile “*mâ-badinden/sonrasından başlanmaz*” anlamını kastettiklerini bildirmiştir. İbnü'l-Cezerî'ye göre bunun sebebinin müelliflerin ibtidâyı, vakf üzerinden açıklıyor olmalarından ötürüdür. Bu nedenle müelliflerin vakf yapmaya cevaz vermeleri, sonrasında ibtidâ yapmaya da cevaz vermeleri anlamını taşır. Yine İbnü'l-Cezerî'ye göre müellifler ibtidâ yapmanın câiz olmadığı yeri, vakf yapmanın câiz olmadığı yer üzerinden açıklamışlardır.⁹²

Önceki paragraftan da anlaşıldığı üzere, Secâvendî'nin belirlediği vakf-ı memnu‘, durulmaması gereken yere konur derken, durulduğunda geriden alınmaksızın devamından ibtidâ yapılmaması gereken yere konur anlamındadır. Çünkü bu vakfın bulunduğu mahallin her iki yanı da lafız ve anlam cihetiyle birbirine bağlıdır. Öte yandan Secâvendî'nin koymuş olduğu bu vakf işareti hem âyet ortasında hem de âyet sonunda bulunur. Âyet sonunda bulunmasının sebebi onun meseleye âyet merkezli değil; aksine anlam merkezli yaklaşıyor olmasındandır. Şunu da ifade edelim ki âyet sonlarında vakfla ilgili iki görüş ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, âyet sonlarında vakfetmek, Hz. Peygamber'in “el-Fatiha sûresini okurken her bir âyeti fâsıla ile okurdu”⁹³ hadis-i şerifine dayanılarak sünnet olduğu görüşüdür. İkincisi ise vakfa esas alınması gereken hususun, anlam olduğu görüşüdür. Secâvendî'nin de aralarında bulunduğu ikinci görüşü benimseyen müelliflere göre, âyetin bitip bitmemesi değil anlamın devam edip etmemesi esastır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de âyetler şekil ve mana olmak üzere ikiye ayrılır. Bir kısım âyetler tek başına belli bir an-

⁹⁰ Maşalı, *Tarîhi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 151-152.

⁹¹ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 148-149.

⁹² Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kıraati'l-âşr*, nşr. Ali Muammer Debbâ (Mısır, ts.), 1/134.

⁹³ Ebû Dâvud, “Vitr”, 20; Tirmizî, “Kırâât”, 47, (No. 2927); İbn Evs el-Mukrî, *el-Vakf ve'l-ibtidâ*, 6a-6b; Suyûtî, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 765, (No. 4687); Mâlikî, “Kırâât”, 49; Sehâvî, *Cemâli'l-kurrâ ve kemâli'l-ikrâ*, 548.

lam ifade ederken, bazı âyetler ise ancak birkaçı bir araya gelmek sûretiyle tam bir anlam ifade etmektedir.⁹⁴

Yukarıda anlatılanları âyet üzerinde örneklendirecek olursak, Secâvendî'nin en-Nisâ sûresi 4/138. âyet sonuna işaretlediği vakf-ı memnu' u لا örnek olarak verebiliriz. Zira بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا “Münafıklara, kendileri için elem dolu bir azap olduğunu müjdele” ifadesiyle âyet son bulmuş, الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ “Onlar, mü'minleri bırakıp kâfirleri dost edinen kimselerdir” ifadesiyle bir sonraki âyet devam etmiştir. Şayet Secâvendî'nin âyet sonundaki عَذَابًا أَلِيمًا ifadesine remz ettiği vakf-ı memnu'a itibar edilmeyip kıraat sonlandırılacak olursa, الْمُنَافِقِينَ ifadesi ile bu ifadenin sıfatı konumunda olan bir sonraki âyetin kendisiyle başladığı الَّذِينَ ism-i mevsûlünün, var olan irtibatı⁹⁵ kopmuş ve neticede âyetlerin mefhumu anlaşılmasız olacaktır. Her ne kadar âyet şekilsel olarak tamamlanmış gibi gözükse de mana olarak tamamlanmamakta; ancak kendisinden sonra gelen âyetle mana tamam olmaktadır. Bu durumda mana boyutu göz ardı edilerek tilâvet edilirse, Yüce Allah'ın murad etmediği, tahrif ve tağyir edilmiş, İslam i'tikadıyla bağdaşmayan ifadeler zuhur etmiş olabilir. Bu da bir vebaldir. Bundan ötürü Secâvendî, âyet sonlarındaki vakf durumunu bu perspektiften ele almış bir sonraki âyetle lafız ve mana ilişkisi bulunan yerlere bu vakf işaretini remz etmiştir.

Şunu da ifade edelim ki genel itibarıyla âyet sonlarında vakfetmek sünnet olduğu için vakf-ı memnu' u لا remzi bulunan âyet sonlarında da vakf yapılır. Fakat صدق الله العظيم “Azîm olan Allah doğru söyledi” denilerek Kur'ân tilâvetine son verilmez. Çünkü لا remzi konulan yer ya âyet manasının tamamlanmadığı ya da anlatılan konunun yarım kaldığı yerdir. Bu husus dikkate alınmadan Kur'ân tilâvetine son verilecek olursa, kimi yerlerde Yüce Allah'ın kastetmediği anlamlar söylenmiş, kimi yerlerde de Yüce Allah'ın sözü yarıda kesilmiş olur.⁹⁶

Secâvendî'nin işaret ettiği vakf-ı memnu' u لا, şâyet âyet ortasında bulunursa bu durumda vakf yapılmaz. Nefesin yetmemesi veya başka nedenlerden dolayı vakf yapma durumu hâsıl olursa, yapılan bu vakfın sonrasından değil de öncesinde uygun bir lafızdan almak suretiyle kıraate devam edilir. Örneğin; et-Tevbe sûresi وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ “Büyük hac gününü, insanlara Allah ve Rasulünden bir ilandır. Muhakkak ki Allah ve Rasulü, artık müşriklerden beridir”⁹⁷ ifadesinde öncesi ve sonrasının lafız ve mana irtibatını dikkate alan Secâvendî, مِنَ الْمُشْرِكِينَ ifadesine vakf-ı memnu' u remz etmiştir. Bir an için müellifin yaptığı bu

⁹⁴ Tayyâr, *Vukûfu'l-Kur'ân ve eserüha fi't-tefsîr*, 249.

⁹⁵ Muhammed Tayyib İbrâhim, *İ'rabu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 100.

⁹⁶ Abdullah Benli, *Hafs Rivâyetiyle Âsım Kıraatinin Tecvîd Kuralları* (Kayseri: Tezmer, ts.), 124.

⁹⁷ et-Tevbe 9/3.

tasarrufu dikkate almayarak مِنَ الْمُشْرِكِينَ ifadesinde vakf yaptığımızı varsayalım. Bu durumda tilâveti اللهُ أَنْ ifadesinden başlatmak durumunda kalırız. Çünkü ister وَرَسُولُهُ lafzını mübtedâ kabul edip mahzûf بِرَىءِ lafzı gibi bir haber takdir edelim ve bu haber öncesine delalet etsin, ister وَرَسُولُهُ lafzını, نِ nin haberi olan هُوَ lafzındaki بِرَىءِ zamirine atfedelim⁹⁸ durum değişmez. Her iki durumda da öncesiyle lafız ve mana irtibatı söz konusudur. Eğer وَرَسُولُهُ lafzını ibtidâ-i kelim kabul edip bu şekilde tilâvet edecek olursak bu durumda “Allah, müşriklerden beridir” gibi eksik bir cümle ortaya çıkarmış, وَرَسُولُهُ lafzını matufun aleyh ile ayırmak suretiyle tekâmül etmemiş bir ifade teleffuz etmiş oluruz. Örnekte de görüldüğü üzere Secâvendî’nin vakf-ı memnu‘ olarak tayin ettiği lafzın sonrasının öncesiyle irtibatı hem lafzî hem de manevî olup, hiçbir şekilde koparılmayacak kadar kuvvetlidir.

3.1.4. Secâvendî’nin Belirlediği Vakf Remizleri Dışındaki Remizler

Buraya kadar verdiğimiz vakf remizleri bizzat Secâvendî’nin belirlediği vakf remizleridir. Bu vakf remizleri dışında Secâvendî’nin vakf sisteminde bulunmayıp da bazı kişilerce Secâvendî’ye nispet edilen remiz/semboller de vardır. Örneğin; A. Celâleddin Karakılıç, *Tecvîd İlmi Kur’ânı Kerîm Okuma Kâideleri* isimli eserinde şu ifadeye yer vermiştir: “Tilâvet’de, durulacak yerler, Mesâfih-i şerîfe’deki duraklar ile Secâvend mahalleridir. Her durak, bir âyet sonudur ki ondan sonra yeni bir âyet başlar. Aradaki Secâvend denilen Hurûf-i rumûziyye ise vakf alâmeti olup şunları ifâde eder:”⁹⁹ ج، ط، م، ز، ص، لا، ق، قف، ك، لا، ع

Diğer bir örnek; Bayram Altan ve Musa Kazım Yılmaz tarafından hazırlanan *Yazma ve Okuma Metoduyla Kur’ân-ı Kerîm Öğreniyorum* isimli eserlerinde şu ifadeler yer vermişlerdir: “Kur’ânı Kerîm tilâvetinde durma yerlerini belirtmek için bazı işaretler vardır. Bu işaretler kelimelerin üzerinde bulunur. Secâvend işaretleri şunlardır:”¹⁰⁰ ج، ط، م، ز، ص، لا، ق، قف، ع، د، ء

Son örneğimiz ise Rahim Tuğral tarafından hazırlanan *Tecvîd İlmi Kur’ânı Kerîm Okuma Kâideleri* isimli eserdendir. Zira o, eserinde “Türkiye’de basılan mushaflarda, âyetler üzerinde genellikle Muhammed b. Tayfur es-Secâvendî’nin koyduğu işaretler kullanılmaktadır. Nitekim bu ilim adamının adına izafeten, bu işaretlere secâvend denilmektedir. Secâvendî’nin koyduğu işaretler şunlardır” deyip şu remizleri sırasıyla vermiştir:¹⁰¹ ج، ط، م، ز، ق، قف، ص، ق، ع، لا، لا، ص

⁹⁸ Muhammed Tayyib İbrâhim, *İrabu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 187.

⁹⁹ A. Celâleddin Karakılıç, *Tecvîd İlmi Kur’ânı Kerîm Okuma Kâideleri* (2013), 79-80.

¹⁰⁰ Bayram Altan-Musa Kazım, *Yazma ve Okuma Metoduyla Kur’ân-ı Kerîm Öğreniyorum* (İstanbul: Gonca Yayınevi, ts.), 95.

¹⁰¹ Rahim Tuğral, *Ana Hatlarıyla Kur’ân Tecvîdi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2009), 89-90.

Örnekler çoğaltılabilir. Maksudumuz örnekleri çoğaltmak, eleştiri yapmak değil doğru algının oluşmasına katkı sunmaktır. Verdiğimiz örneklerde müşahade edildiği üzere remizler, Secâvendî'ye dolaylı ve doğrudan izafe edilmekle sanki Türkiye'de basılan mushaflardaki bütün vakf remizleri Secâvendî'ye aitmiş gibi bir algı oluşmaktadır. Oysaki Secâvendî'ye ait olanlar yalnız لا، ص، ز، ج، ط، م remizleridir. Bunların dışındakiler ise ona ait değildir.

Öte yandan Secâvendî'ye âit olupta Türkiye'de basılan mushaflara yansımayan vakf remizleri de vardır. Örneğin; müellif, *İlelü'l-vukûf* adlı eserinde ez-Zâriyât sûresinin ilk âyet sonu olan وَالذَّارِيَّاتِ ذُرُوءًا ifadesine vakf-ı mutlak ط remzini nakşetmiş, fakat müellifin bu tasarrufu, Türkiye'de basılan mushaflara vakf-ı memnu' لا olarak yansımıştır.¹⁰² Yine müellif, aynı sûrenin 52. âyeti olan قَالُوا سَاجِرٌ أَوْ مَجْنُونٌ ifadesi sonuna vakf-ı câizi ج remz etmiş, fakat müellifin bu tasarrufu, Türkiye'de basılan mushaflara hiçbir şekilde yansımamıştır. Dolayısıyla bu çalışmamızla hem müellife ait olmayanların ayıklanması gerektiğine vurgu yapmak hem de müellifin tasarruflarının tam anlamıyla mushaflara yansımadığına dikkat çekerek bu konuda tetkikin yeniden yapılmasına vesile olmak istedik.

Secâvendî'nin sisteminde bulunmayan vakf remizlerinin kaynağına değinecek olursak bununla ilgili kimi kıraat âlimleri tarafından ilave edildiğini söyleyenler olsa da¹⁰³ aşağıda vereceğimiz mushaflardan alınma ihtimali de söz konusudur.

صلی ve قلی Remizleri: Hicaz ve Mısır Bölgesi mushaflarından olan Haddâd mushafında, Secâvendî'nin sisteminde var olan vakf-ı câize ج yer verilmiş, yalnız bu mushafta bu remiz, üçe ayrılmıştır. Birincisi, vakfın da vaslın da eşit olduğu ج remziyle gösterilen vakf-ı câizdir. İkincisi, vakfın da vaslın da câiz olmasıyla birlikte vaslın evlâ olduğunu gösteren صلی dır. Üçüncüsü ise vakfın da vaslın da câizliğiyle beraber vakfın evlâ olduğunu gösteren قلی dır. Hem Haddâd mushafında hem bu mushafı örnek alarak hazırlanan Medine mushafında ve bunlar dışındaki bazı mushaflarda kullanılan صلی ve قلی remizlerinin, Muhammed Sâdık el-Hindî'nin *Kunûzu eltâfi'l-burhân fi rumûzi evkâfi'l-Kur'ân* isimli eserine dayanılarak oluşturulduğu söylenmektedir.¹⁰⁴

¹⁰² Secâvendî, *İlelü'l-Vukûf*, 967.

¹⁰³ Konuyla ilgili tasnif yapanlar için bk.: Nihat Temel, *Kıraat İlminde Vakf ve İbtidâ* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 65-79; Nihat Temel, "Tarihten Günümüze Kıraat İlmi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları* (2012), 284-288.

¹⁰⁴ Sözkonusu işaretler ve mushafla ilgili detaylı bilgi için bk.: Hattât Osman Tâha, *Kur'an-ı Kerim, er-Resmü'l-Osmânî, el-Yemâneh* (Beirut, 2016).

Vakf-ı Muâneka * __ *: Piramit şeklinde üç nokta olan bu vakf çeşidinin hem Haddâd hem de Medine mushaflarında zikredilmesi, bu vakf remzinin, bu mushaflardan kaynaklı olduğunu akla getirmektedir.

ك، ق، ف Remizleri: Bu remizler, Hindistan/Pakistan bölgesinde basılan mushaflarda bulunan vakf remizleri arasındadır. Secâvendî'nin o bölgeden olması, Müslümanların Anadolu'ya geliş serüveni, Maveraünnehir bölgeleri ile var olan güçlü ilişki vb. sebepler, kültürel ve ilmî anlamda kendini göstermiştir. Bunun sonucu olarak Türkiye'de basılan mushaflar, vakf işaretleri açısından Hindistan/Pakistan bölgesinde basılan mushaflardan etkilenmiştir. Dolayısıyla Türkiye'de basılan mushaflardaki söz konusu olan bu vakf remizlerinin bu bölgede basılan mushaflardan mülhem olduğu düşünülebilir. Yalnız günümüz mushaflarında ك remzine rastlanılmamaktadır.

Şimdi Secâvendî'ye ait olmayan bu vakf remizlerinin mushaflarımızda ne gibi işlevler icrâ ettiğini örnek vermeksizin özetleyelim.

قف Vakf-ı Latîf: Bu işaretin bulunduğu yerde, “*latif bir şekilde dur*” demektir.¹⁰⁵ Anlam itibarıyla vakfetmenin uygun olabileceği yerlerde bulunur. Zâten وقف kelimesi وقف filinin emir kipi olması hasebiyle üzerinde bulunduğu lafza “*bu kelime üzerinde vakf yap*” anlamı verir. Bu vakfta bekleme süresi diğer vakflardan daha az olduğu için sekteye benzer bir duruş arz eder. Bu vakfı, sekteden ayıran özelliği ise nefes alınmış olmasıdır.¹⁰⁶

ع Vakf-ı Rükû': Rükû işareti denir. Âyet sonlarında olup âyet ortasında bulunmaz. Genelde iki kıssa arasında, bir konunun tamamlanıp yeni bir konunun başladığı yerlerde bulunur. Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.s.) namazda iken kıraatını burada kesip rükûya gittiğini gösteren işarettir. Dolayısıyla namaz kılan her bir mü'min bu işaretin bulunduğu âyeti okuduktan sonra rükûya gitmesi halinde sünnet işlemiş olur.¹⁰⁷ Namazlarda kıraat esnasında konuyu tamamladıktan sonra rükûya gitmeye yardım ettiği için bu isim verilmiştir. Namaz dışında üzerinde bu işaretin bulunduğu âyeti okuyan kişi, âyet sonunu bir sonraki âyetle vasletmeyip vakfetmesi gerekir. Aynı zamanda mukâbele ve aşır okurken, başlangıç ve bitiş yeri tespitinde buna ilave olarak tefsir ve meal dersi yaparken de bu işareti nazar-ı dikkate almak yerinde bir davranıştır.

* __ * Vakf-ı Mu'âneka (Murâkabe): Birbirine yakın, birbiri ardınca gelen iki ayrı yerde bulunan, üçgen şeklinde pramite benzer, üçer noktadan oluşan vakf çeşididir. Muâneka işareti her

¹⁰⁵ Ahmet Madazlı, *Tecvid İlmî* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994), 63.

¹⁰⁶ Benli, *Hafs Rivâyetiyle Âsım Kıraatinin Tecvid Kuralları*, 124.

¹⁰⁷ Benli, *Hafs Rivâyetiyle Âsım Kıraatinin Tecvid Kuralları*, 124.

dâim birbiri ardınca geldiği için bunların birinde vakf yapmak câiz, her ikisinde birden vakf yapmak ise câiz değildir.¹⁰⁸

ق Vakf-ı Kad: Bu işarete قد قيل de denilmiştir. Geçmek durmaktan evlâdır. Bu yönüyle ج harfine benzer. Şam kurrası bu işaretle vakfeder.¹⁰⁹

3.2. Hicaz ve Mısır Bölgesi Mushafları

3.2.1. Muhallelâtî Mushafı

Rıdvân b. Muhammed el-Muhallelâtî (ö. 1311/1893) tarafından basıma hazırlandığı için Muhallelâtî ismiyle anılan bu mushafın mukaddimesinde Muhallelâtî, takip ettiği sistemle ilgili bilgiler vermiş,¹¹⁰ vakf sistemini Ebû Zekariyyâ Yahyâ el-Ensârî'nin (ö. 926/1520) *el-Maksûd li-telbâsi mâ fi'l-murşid fi'l-vakfi ve'l-ibtidâ* adlı eserini esas almak suretiyle tayin ve tespit etmiştir.

Ensârî'nin sisteminde vakflar; vakf-ı tâm, vakf-ı kâfi, vakf-ı hasen, vakf-ı câiz, vakf-ı sâlih ve vakf-ı mefhum olmak üzere altı taksime ayrılmıştır. Muhallelâtî, Ensârî'nin sisteminde bulunan bu vakf isimlerinden mülhem o isme işaret etsin diye vakf isimlerinin ilk harfini almak suretiyle vakf-ı tâm için ت, vakf-ı kâfi için ك, vakf-ı hasen için ح, vakf-ı câiz için ج, vakf-ı salih için ص ve vakf-ı mefhum için م harfini remiz olarak tayin etmiştir.¹¹¹

3.2.2. Haddâd Mushafı

Muhammed Ali Halef el-Hüseynî el-Haddâd (ö. 1358/1939) başkanlığındaki bir heyet tarafından neşre hazırlandığı için Haddâd ismiyle anılan bu mushaf, Muhallelâtî mushafının gelişmiş versiyonu olarak değerlendirilebilir. Vakf yerlerini belirlemede belirli bir kaynak esas alınmamış, bu mushafın basım işini üstlenen heyet başkanının, anlama yönelik ortaya koyduğu tercihler doğrultusunda kaynaklardan istifade edilmiştir. İlâve olarak şunu da ifade edelim ki bu mushafın Ali Muhammed ed-Debbâ ve Muhammed Ali en-Neccâr tarafından gerçekleştirilen 1371 tarihli ikinci baskısında vakfla ilgili olarak 800 yerde değişikliğe gidilmiştir. Mushaf sonunda bulunan tanıtım yazısında bu mevzuda şunlar dile getirilmiştir: “Vakf yerleri ve alametlerinin dayanağı Mısır şey-

¹⁰⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/237.

¹⁰⁹ Yavuz Fırat, *Kur'an Tilavetinin Kuralları* Tecvid (Kayseri: Tezmer, 2014), 134.

¹¹⁰ Muhallelâtî'nin mushaf imlasiyle ilgili *İrşâdu'l-kurrâ, ve'l-kâtibîn ilâ ma'rifeti resmi'l-kitâbi'l-mubîn* isimli bir eseri bulunmakta olup bu eser, Ahmed İsâ el-Ma'sarâvî'nin tahkikiyle Mektebetu'l-İmân el-Buhârî yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

¹¹¹ Abdulfettâh el-Kâdî, *Tarîhu'l-mushafi's-şerîf* (Mısır, ts.), 59-60; Tayyâr, *Vukûfu'l-Kur'an ve eseruhâ fi't-tefsîr*, 250.

hu'l-kurrallarından olan Muhammed b. Ali b. Halef el-Hüseynî ve müfessirlerin beyanlarının işaret ettiği anlam dikkate alınarak yapılan tespitlerdir.”¹¹²

Haddâd mushafındaki vakf işaretlerine gelince, bu mushafta dört vakf türü tespit edilmesine karşın altı remiz kullanılmıştır. Vakf-1 lazım için Secâvendî’de olduğu gibi م, vakf-1 memnû için ل harfi kullanılmıştır. Vakf-1 câize gelince bu vakf, kendi içerisinde üçe ayrılmış olup üç farklı remizle gösterilmiştir. Bunlardan biri, vakfın da vaslın da müsâvi olduğunu ifade eden vakf-1 câizdir ki remzi ج harfidir. İkincisi, vakfın da vaslın da câizliğiyle beraber vaslın evlâ olduğunu beyan eden vakf-1 câizdir ki remzi صلى lafzıdır. Üçüncüsü ise yine vakfın da vaslın da câizliğiyle birlikte vakfın evlâ olduğunu beyan eden vakf-1 câizdir ki remzi قلى lafzıdır. Vakf-1 muâneka remzi ise piramit şekline benzeyen üç nokta olup * __ * birinde vakfedildiğinde ikincisinde vakfın câiz olmadığı ve yine her ikisinde birden, vakfın da vaslın da sahih olmadığı vakf çeşididir.¹¹³

3.2.3. Medine Mushafı

Medine mushafı, Suudi Arabistan Din ve Evkaf İşleri Bakanlığı tarafından 1984 yılında Medine-i Münevvere’de açılan Mücemmeu’l-Melik Fehd matbaasında Kıraat-ı Âsım ve Rivâyet-i Hafs’a göre basımı yapılmıştır. Mushafın sonunda tanıtım amaçlı verilen bilgilere göre, bu mushaftaki vakf yerleri, mushafı basıma hazırlayan heyet tarafından tespit edilmiştir. Mushafı hazırlayan heyet, vakf yerlerinin tayin ve tespitinde belirli bir kaynağı esas almamış olup, önceki mushaflardaki uygulamalar rehberliğinde özellikle de Haddâd mushafını örnek olarak belirlemişlerdir. Zira Medine mushafını hazırlayan heyete bir süre başkanlık eden Abdulaziz Kâri’nin ifadesine göre heyet, Haddâd mushafındaki vakf yerlerini tek tek incelemiş, sahih gördüğü yerleri aynen almış, sahih görmeyip sorunlu gördüğü 555 yerde ise kaynaklara dayalı olarak değişikliğe gitmiştir.¹¹⁴

Heyet, Haddâd mushafını örnek almakla birlikte bu alanda temayüz etmiş Dâni’nin *el-Müktefâ fi’l-vakfi ve’l-ibtidâ*sı, Nehhâs’ın *el-Kat’u ve’l-i’tinâfının yamı sıra* önceden basılan mushaflardan da istifade ettiklerini bildirmiştir. Heyet, çalışmaları neticesinde mushafa vakf işareti olarak vakf-1 lâzım için م harfini, vakf-1 câiz için ج harfini, vasl câiz olmakla birlikte vakf yapmanın evlâ olduğu yerler için قلى lafzını, vakf câiz olmakla birlikte vasl yapmanın evlâ olduğu yerler için صلى lafzını, vakf-1 mu’âneka için ard arda gelen piramit şeklinde * __ * üç noktaları uygun görmüşler-

¹¹² Maşalı, *Taribi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*,144.

¹¹³ Sözkonusu işaret ve mushaflarla ilgili detaylı bilgi için bk.: Tâha, *Kur’ân-ı Kerîm, er-Resmü’l-Osmânî*.

¹¹⁴ Abdulaziz Abdulfettâh el-Kâri, *et-Takrîru’l-ilmi an mushâfi’l-medîneti’n-nebeviyye* (Medine, 1406), 51.

dir. Medine mushafında vakf-ı memnu‘a ﻻ yer verilmemiştir. Dolayısıyla Medine mushafı, vakf-ı memnu‘u kullanmama açısından Haddâd mushafından ayrılmıştır.¹¹⁵

3.3. Afrika Bölgesi Mushafı (İbn Ebî Cum‘a el-Hebtî Mushafı)

İbn Ebî Cum‘a el-Hebtî‘nin vakf sistemi, başta Libya olmak üzere Tunus-Fas-Cezayir Mağrib bölgesinde basımı yapılan mushaflarda genel kabul görmüştür. Bu vakf sistemini esas alan bu mushaflarda vakf yapılması gereken yerler belirtilmiş ve bu yerler için vakf işareti olarak yalnızca ﺻه remzi/sembölü konulmuştur.¹¹⁶

Bugün dünya ölçeğini dikkate aldığımızda Kuzey Afrika ülkelerinde basımı yapılan mushaflarda Hebtî‘nin vakf sistemine, Kuzey Afrika bölgesi dışındaki bölgelerin büyük kısmında ise Secâvendî‘nin vakf sistemine bağlı kalınmıştır. Bu bilgiler ışığında, neşv-ü nema açısından Secâvendî‘nin vakf sisteminden sonra Hebtî‘nin vakf sisteminin pratikte varlık gösteren ikinci sistem olduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan ismi kaynaklarda Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Cum‘a el-Hebtî şeklinde zikredilen müellifin, *Takyûdu vakfi‘l-Kur‘ân* ismiyle anılan bir eserinin varlığından bahsedilir.¹¹⁷ Her ne kadar onun bu isimle anılan bir eserinin varlığından söz edilse de Hebtî‘nin bizzat kendisi bu eseri telif etmemiştir. Kendisinden vakf yerleriyle ilgili tercihleri alanlar ve özellikle de öğrencileri, bu tercihlerin yaygınlaşmasına vesile olmuşlardır. Toplumda yaygınlaşan bu tercihler zamanla telif konusu olmuştur. Dolayısıyla söz konusu bu eser, Hebtî‘nin bizatihi kendi telifi olmayıp, onun vakf ile ilgili görüşlerinin yazıya dökülmesiyle meydana gelmiştir.¹¹⁸

Hebtî‘nin oluşturmuş olduğu vakf sisteminin genel olarak Mağrib bölgesinde yaygınlık kazanmasının yanı sıra, zamanla vakf yerlerinin tayininde de onun görüşleri esas alınır olmuştur. Hebtî‘nin bu belirlemelerinin bu bölgede neşv-ü nemâ bulmasında elbette birçok faktör söz konusu olmuştur. Bu faktörlerden birisi, genelde Kuzey Afrika, özelde ise Cezayir bölgesinde yaşayan insanların vakf ve ibtidâ ilmiyle ilgili yeterli seviyede bilgi birikimine sahip olmaması söylenebilir. Bir diğeri ise bölgede var olan kargaşanın ilmi birtakım faaliyetlere uygun zemin oluşturulmaması sayılabilir.¹¹⁹

¹¹⁵ Abdulaziz el-Kâri, *et-Takrîru‘l-ilmî an mushâfi‘l-medîneti‘n-nebeviyye*, 51-54-55.

¹¹⁶ Sözkonusu işaret ve mushaflarla ilgili detaylı bilgi için bk.: Hattât Osman Tâha, *Kur‘ân-ı Kerîm Resmî‘l-Osmânî, Kıraât-i Nâfi‘ ve Rivâyet-i Verş* (Humus: Beytül-Kur‘ân, 2008).

¹¹⁷ Muhammed b. Muhammed Ömer b. Kâsım Mahlûf, *Şeceratu‘n-nûri‘z-zekeyye fî tabakât‘l-mâlikîyye*, nşr. Abdulmecîd Hayâlî (Beirut, 2002), 1/401.

¹¹⁸ eş-Şeyh b. Hanefiyye el-Âbidin, *Menbeciyyetu İbn Ebî Cum‘a el-Hebtî fî evkâfi‘l-Kur‘âni‘l-Kerîm* (Cezâyir, 2006), 80-81.

¹¹⁹ Âbidin, *Menbeciyyetu İbn Ebî Cum‘a*, 83.

Hebtî'nin vakf sistemindeki vakflara gelince o, vakfları belli derecelere ve kısımlara ayırmış ve her biri için farklı remiz ve isim kullanmış değildir. O, sadece vakf yapılması gereken yerleri belirlemiş, belirlediği her bir vakf yeri için **ص** lafzını remz etmiştir. Bu yönüyle Hebtî'nin vakf sistemi, Secâvendî ve diğer vakf sistemi oluşturan âlimlerin sistemiyle karşılaştırıldığında, son derece sade ve basittir. Mağrib bölgesinde yaygınlaşmasının nedenlerinden biri de bu olsa gerektir. Zîra imlâ konularında Dâni'yi esas alan Mağrib bölgesi, vakf sistemi konusunda Dâni'yi tercih etmeyip Hebtî'yi tercih etmiş ve onu kaynak olarak almıştır. Öte yandan Mağrib bölgesinin, Dâni'yi tercih etmemelerinin sebebi olarak, Dâni'nin vakf sistemini çoklu bulmuş olmaları söylenebilir. Nitekim Dâni, eserinde vakfları; tâm, kâfî, hasen ve kabîh olmak üzere dörtlü taksime tabi tutarak¹²⁰ birtakım derecelere ayırmış, yalnız bu vakfları belli bir sembol/remizle gösterme yoluna gitmemiştir. Dâni'nin vakfları birtakım kategorilere ayırıp, sembol/remizle gösterme yoluna gitmemesi, hâliyle pratikte kullanımını zorlaştırmıştır.

Son olarak Hebtî'nin vakf yerlerini belirlemesindeki yöntemine gelince o, vakf yerlerini belirlerken farklı hassasiyetleri dikkate alarak belirlemelerde bulunmuştur. Nitekim bir taraftan diğer eserlerdeki muhtemel vakf yerlerinden birini esas alırken bir yandan da kıraat, nahiv, tefsir vb. ilimler açısından belli incelikleri dikkate alarak vakf tercihinde bulunmuştur.

3.4. Hindistan/Pakistan Bölgesinde Basılan Mushaflar

Hindistan bölgesinde mushaf basımını gerçekleştirme işini, *Taj Company* isimli kurum yapmaktadır. Bu kurumun bastığı mushaflar, *el-Mushafu'l-Hindî* ismiyle müsemma olup vakf mahalli açısından Secâvendî'yi esas almış, remz açısından ise Secâvendî'nin kullandığı remizlere ilave olarak **ه، ك، س، ق، ص، وقف، قف، ق، صل، س، ك، ه** remizlere de yer verilmiştir.¹²¹

Öte yandan vakf işaretleri açısından Hindistan/Pakistan bölgesinde basılan mushaflar, diğer mushaflara nazaran Türkiye'de basılan mushaflara en yakın olanıdır. Bunun sebebinin ise Müslümanların Anadolu'ya geliş süreci ve Türk İslam ve Maveraünnehir bölgeleri ile Anadolu arasında var olan güçlü ilişki olduğu söylenebilir. Buna ilâve olarak Türkiye'de basılan mushaflardaki remizlerin büyük çoğunluğunun bânisi olan Secâvendî'nin de söz konusu bu bölgeden oluşu, etkileşimi artıran bir diğer unsur olmuştur. Bu etkileşim, pek çok konuda olduğu gibi mushafların yazım ve basım konusunda da kendini göstermiştir.¹²²

¹²⁰ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed- Dâni, *el-Müktefâ fi'l-vakf-i ve'l-ibtidâ*, thk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'âşî (Beyrut, 1407), 56.

¹²¹ Kur'an-ı Kerim, *Taj Company*, Hindistan Baskısı, (Peşaver, 2002).

¹²² Coşkun, *Mushaf Basımına Yansıyan Yönüyle Secâvendî'nin Vakf Sisteminin Yeniden Okunması Eleştiriler-Tepkiler*, 104.

3.5. İnan Mushafları

İnan'da mushaf basım ve dağıtım işlemleri, مرکز طبع ونشر قران کریم "Merkez'u Tab'i ve Neşri Kur'an-ı Kerim" isimli resmi bir kurum tarafından yürütülmektedir. Bu kurum, Medine merkezli Suudi Arabistan Din ve Evkaf İşleri Bakanlığı'na benzer bir çalışma yürütmektedir. Nasıl ki bu merkez hem ülke içinden hem de ülke dışından hac ve umreye gelenlere mushaf dağıtımını yapıyorsa, bu kurum da hem ülke içi hem ülke dışına mushaf dağıtımını yapmaktadır. Hatta bu kurum, dış merkezlerle dağıtım amaçlı farklı vakf remizleri dahi tercih etmiştir. Nitekim Hindistan ve Medine baskılarını esas alarak bastığı mushaflar olduğu gibi Suriye vb. ülkelerde dağıtım yapma amaçlı İnan'lı hattat Hasanzâde tarafından yazılan mushaflar da vardır. Fakat biz, dış merkezlerle dağıtım amaçlı basımı yapılan mushaflardan ziyade İnan devletinin sözkonusu resmi kurumu tarafından basılan mushafları dikkate alıyoruz.¹²³

"Mushaf-ı Cumbûr-i İslâmî İrân" ismiyle ma'rûf olan bu mushaflarda, Secâvendî'nin belirlediği لا، ص، ز، ج، ط، م vakf remizleri dışında başka vakf remizleri de mevcuttur. Bu mushaflar, vakf remizleri açısından çok karmaşık değildir. Bu yönüyle İnan mushafı, diğer mushaflarla mukayese edildiğinde Hindistan, Türkiye ve Hicaz bölgesinde basılan mushaflara benzer ve farklı yönleri ortaya çıkacaktır. Örneğin; İnan baskılı mushaflardaki vakf mahalleri ile Hindistan, Türkiye ve Hicaz baskılı mushaflardaki vakf mahalleri kimi yerde örtüşürken kimi yerde farklılık arz eder.

İnan mushafında لا remzine olabildiğince az ve mümkün olduğunca âyet sonlarında yer verilmiştir. لا remzinin aksine bu mushafta ج، ز، ص، م remizlerinin fazlalığı ise dikkat çekmektedir. Öte yandan İnan mushaflarında Medine baskısındaki vakfın evlâ قلى، vaslın evlâ صلى ve her ikisinin eşit ج olduğu vakf tercihi benzer bir yaklaşım ortaya konulmuştur. Bu durum, İnan mushafını hazırlayan komisyonun, Medine baskılı mushafları dikkate aldığını akla getirmektedir.¹²⁴

İnan mushafında ط، م remizlerine ise fazla yer verilmemiştir. Ayrıca İnan baskılı mushaflarda, âyetlerin nihâyetinde herhangi bir işaret kullanılmaması, aşr ve hizb gibi taksim bulunuşu açısından Medine baskılı mushaflara, remz tercihi yönüyle de Secâvendî'yi esas alan mushaflara benzerliği söz konusudur. Bu durumdan hareketle İnan mushafını hazırlayan komisyonun, tamamını olmasa da Secâvendî'nin tercihlerini mushafa yansıtırken diğer âlimlerin görüşlerinden de istifade ettikleri anlaşılmaktadır.¹²⁵

¹²³ Örnek mushaflar için bk.: http://moshaf.org/page/Quran_Hendi

¹²⁴ Coşkun, *Mushaf Basımına Yansıyan Yönüyle Secâvendî'nin Vakf Sisteminin Yeniden Okunması Eleştiriler-Tepkiler*, 105-106.

¹²⁵ Bu kurum ve çalışmaları hakkında bilgi için bk.: <http://moshaf.org/ar>.

Sonuç

Kur’ân-ı Kerîm, Yüce Allah’ın melek aracılığıyla Hz. Peygamber’e (s.a.s.) peyderpey indirdiği ilâhi ve evrensel bir kitaptır. İndirirken muhafaza ettiği gibi indirdiği andan itibaren kıyamete kadar muhafaza edeceğini de “*Onu biz indirdik, koruyacak olan da biziz*” (Hicr 15/9) âyeti ile garanti altına almıştır. Bu sebeple sahabe tarafından zapt edildiği şeklin dışında bir harf ilâve ve eksilme olmaksızın hem satırlarda hem sadırlarda muhafaza edilerek mütevâtir yolla günümüze kadar gelmiştir. Kıyamete kadar da kuşkusuz bu şekilde devam edecektir.

Kur’ân-ı Kerîm’e harf ilâve ve eksilme olmaksızın muhafaza edilmesinin yanı sıra ilk andan günümüze birçok açıdan çalışmalara konu olmuş, sonraki nesiller tarafından doğru okunup sahih anlamın ortaya çıkması için üzerinde birçok faaliyet yapılmıştır. Bu faaliyetler, mushaflara hareke ve nokta konmasıyla başlamış, ta’şîr, tahmîs, cüz, hizb, rubu‘, fasıla, mananın tamam olduğu yerde kıraati kesip nefes almayı ifade eden vakf vb. çalışmalarla devam etmiştir.

Mushaf üzerine yapılan bu çalışmalar, hemen bir anda olup bitmiş değildir. Örneğin; görsel metinde de müşahede edildiği üzere okuma konusunda ümmet için büyük bir kolaylık sağlayan hareke koyma eylemi, Ebü’l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başlamış, Nasr b. Âsım (ö. 89/708) ve Yahya b. Ya‘mer (ö. 129/746) ile belli bir olgunluğa ulaşmış, Halil b. Ahmed’in (ö. 175/791) müdahalesi ile son şeklini almıştır. Bu ameliye, bir asrı aşkın süre devam etmiştir.

Hareke ve nokta koyma işlemleri için zaman tahsis etmek mümkün gözükse de mushaf üzerine yapılan diğer faaliyetler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira bu faaliyetlerin pek çoğu, teşri dönemiyle temellenmiş, sonraki nesillerle gelişmiş ve çeşitlenmiştir. Vakf remizleri gibi konular üzerinde ise yakın zamanda ve hatta günümüzde birtakım çalışmalar ya yapılmakta veya yapılmasının talep edildiği anlaşılmaktadır.

Öte yandan mushaflara yapılan bu faaliyetler arasında birtakım kısmî farklılıkların olduğu müşahade edilmiştir. Örneğin; Hz. Peygamber’in (s.a.s.) ashabına Kur’ân’ı öğretme konusunda onar âyetlik bölümler halinde yürütülmesine ilişkin talimi neticesinde ta’şîrin mushaflarda yer alması. Aynı amaca matuf ta’şîrin bir alt versiyonu olarak değerlendirebileceğimiz tahmîsin, bir kısım mushaflarda yer almaması. Yine Hz. Peygamber’in farklı zamanlarda farklı kıraatinden kaynaklı imlâ noktasında hazif, ibdal, bedel, fasl ve vasl gibi birtakım farklılıkların oluşması ve bazı mushaflarda hizbin, farklı taksimler için zikredilmesi gibi hususlar sayılabilir. Yalnız kısmî olan bu farklılıklar, vakf remizleri konusuna gelince bu defa yerini çok çeşitliliğe bırakmıştır. Bu çeşitliliğin artması, mushafların basımını üstlenen heyetlerin, belli kaynakları esas almalarının yanı sıra herhangi bir kaynağa bağımlı kalmaksızın tasarrufta bulunmaları ve mana endekslî birtakım belirleme-

lere gitmelerinden kaynaklı olduğu anlaşılmıştır. Zira vakf sistemi, Kur'ân'ın anlam bütünlüğü dikkate alarak belirleme işlemi olunca, bu anlamda müelliflere geniş bir alan açılmış, müelliflerde açılan bu alanı değerlendirmişlerdir. Bundan ötürü bu hususlar dikkate alınarak makalede konulara orantılı bir şekilde yer verilmeye çalışılmıştır.

Vakf ve ibtidâ, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uygulamasıyla pratiğe dökülmüş, sahabe ve İslâm âlimlerince önemine vurgu yapılmış ve yüzlerce müellif bu alanla ilgili eser telif etmiştir. Telif edilen bu eserler, vakf remizleri açısından hemen mushaflara yansımış değildir. Öncelikle telif edilen bu eserlerde eğer remze yer verilmemişse vakfa işaret eden remizler belirlenmiştir. Sonrasında belirlenen bu remizler, mushaflara kaydedilmiştir. Öte yandan bu ameliye her daim eser müellifi tarafından yapılmış da değildir. İbn Evs el-Mukrî ve Secâvendî gibi bir kısım müellifler, eserlerinde remiz zikretmiş sonrasında bu remizleri el-Fatiha'dan en-Nâs sûresine kadar ilgili lafzı belirlemek suretiyle o lafzın önüne vakf remizlerini bizzat kendileri işlemişlerdir. Ensârî gibi bir kısım müellifler ise vakf ve ibtidâya dair eser telif edip sadece vakf ismi zikretmekle yetinmiş, remiz belirleme yoluna gitmemişlerdir. Sonrasında Muhallelâtî gibi birtakım müellifler, Ensârî'nin belirlediği vakflara birtakım remizler belirleyerek bunları mushaflara nakşetmişlerdir.

Çalışmamızda da görüldüğü üzere İslam âleminde basılan mushaflarda, özellikle vakf remizleri açısından farklılıklar dikkat çekmiştir. Yalnız toplum nezdinde dünya genelindeki mushaflar tek tipmiş gibi bir algı vardır. Oysaki hakikatte durum böyle değildir. Nitekim dünyada birkaç bölgede basılan mushaflarda, Secâvendî'ye ait remizlerin yanı sıra başka remizler de kullanılmaktadır. Bu da beraberinde bir yanlışlığa kapı aralamaktadır. Örneğin; Türkiye'de basılan mushaflarda kullanılan remizler, Secâvendî'ye nispet edilmekte ve bazı çalışmalarda bu husus, okuyucuya ayrıca hatırlatılmaktadır. Ancak gerçeğin böyle olmadığı konuya vâkıf olan kimselerin ma'lumudur. Zira bu mushaflarda yer alan altı remiz hariç diğerleri Secâvendî'ye ait değildir. Bütün bunlardan öte mahallinde de işaret edildiği üzere Secâvendî'ye âit olupta Türkiye'de basılan mushaflara farklı yansıyan ve hiç yansımayan vakf remizleri de mevcuttur. Netice itibarıyla bu çalışmamızla hem bu yanlışları gidermek hem de Secâvendî'nin *İlelî'l-vakûf* isimli eserindeki tasarruflarının mushafa doğru bir şekilde yansımaya vesile olmak istedik. Bu yönüyle Türkiye'de basılan mushafların vakf ve ibtidâ yönüyle tetkike tabi tutularak özellikle de Secâvendî'nin eseri ile uyumlu hale getirilmesi gerekir.

Öte yandan vakf remizlerindeki çeşitliliği daha iyi görebilmek için makalede, Türkiye'de basılan mushafların yanı sıra dünyanın dört farklı bölgesinde basılan toplamda yedi çeşit mushafa yer verilmiş ve bu mushaflardaki vakf çeşitliliği ele alınmıştır. Makalenin boyutu düşünülerek

Secâvendî'nin belirlediği vakf remzi dışındakiler, âyetler üzerinden örneklendirilerek anlatılmamıştır.

Diğer mushaflarla ilgili şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Bu mushaflar, imlâ, hizb vb. konularda kısmî farklılıklar olsa da asıl farklılık vakf çeşitliliği konusunda olmuştur. Örneğin; aynı bölgenin mushafı olmasına rağmen Muhallelâtî, Haddâd ve Medine mushafları, vakf remizleri konusunda ayrılmışlardır. Yine temelde Secâvendî'nin vakf sistemini esas alan Türkiye, Hindistan/Pakistan mushafları ile kısmen esas alan İran mushafları da birbirleriyle tam anlamıyla örtüşmemektedir.

Muhallelâtî mushafında Ebû Zekariyyâ Yahyâ el-Ensârî'nin, *el-Maksûd li-telbîsi mâ fi'l-murşid fi'l-vakfi ve'l-ibtidâ* adlı eseri esas alınmak suretiyle vakf yerleri tayin edilmiştir. Ensârî, eserinde vakflara remiz vermemesine rağmen Muhallelâtî, Ensârî'nin belirlediği tâm için ت, kâfi için ك, hasen için ح, câiz için ج, salih için ص, mefhum için م harfini remiz olarak tayin etmiştir. Muhallelâtî'nin bu tasarrufuyla beraber mushafı basıma hazırlaması, ismiyle müsamma mushafı ortaya çıkarmıştır.

Haddâd mushafı, Muhallelâtî mushafının gelişmiş versiyonu olup, Medine mushafı da Haddâd mushafının elden geçirilmiş şeklidir. Haddâd mushafının vakf yerlerini belirlemede belirli bir kaynak esas alınmadığı gibi Medine mushafının vakf yerlerini belirlemede de belirli bir kaynak esas alınmamıştır.

Mağrib bölgesi mushafında, Hebtî'nin vakf sistemi esas alınmıştır. Hebtî'nin vakf sisteminde, vakf yapılması gerekli olan yere yalnız صه remzi/sembolü ile işaret etmesi onun sistemini, Kuzey Afrika bölgesindeki Libya, Tunus, Fas, Cezayir vb. ülkelerde yaygınlaştırmıştır. Bu yönüyle Secâvendî'nin vakf sisteminden sonra Hebtî'nin vakf sistemi neşv-ü nemâ bulmuştur.

Hindistan/Pakistan bölgesinde basılan mushaflarla İran mushafında, vakf sistemi açısından Secâvendî'nin belirlediği vakf remizlerine ilave olarak farklı vakf remizlerine de yer verilmiştir.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s):

Yakup UZUN

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abay, Muhammet. “Mushaf İmlasında Ali el-Kârî Tarzı Meselesi”. *Usul İslam Araştırmaları* 23/23 (2015), 7-44.
- Âbidin, eş-Şeyh b. Hanefiyye. *Menbeciyyetu İbn Ebî Cum‘a el-Hebtî fi evkâfi‘l-Kur‘âni‘l-Kerîm*. Cezâyir: 2006.
- Akdemir, Mustafa Atilla. “Kırâat-Resmu‘l-Mushaf İlişkisi”. *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi* 37 (2002), 117-134.
- Akdemir, Mustafa Atilla. “Dabtu‘l-Mushaf ve Tecvidli Mushaf Basımına Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012), 291-303.
- Altan, Bayram-Musa Kazım. *Yazma ve Okuma Metoduyla Kur‘ân-ı Kerim Öğreniyorum*. İstanbul: Gonca Yayınevi, ts.
- Altıkulaç, Tayyar. “Günümüze Ulaşan En Eski Mushaf Nüshaları, 1400. Yılında Kur‘ân-Kerîm”. (2010), 28-37.
- Altıkulaç, Tayyar. “Hz. Osman’a Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif, T.İ.E.M. Nüshası”. (2007), 94-114.
- Altıkulaç, Tayyar. “Secâvendî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/268. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Baysal, Ali Fuat. “Mushaf Tezyinatının Tarih İçindeki Gelişimi”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (2010), 365-386.
- Benli, Abdullah. *Hafs Rivâyetiyle Âsım Kıraatinin Tecvîd Kuralları*. Kayseri: Tezmer, ts.
- Berk, Süleyman. “Kur‘ân-ı Kerîm Nüshalarının Hat ve Hattatları, 1400. Yılında Kur‘ân-ı Kerîm”. (2010), 57-86.
- Bilmen, Ömer Nasûhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü‘l-Müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1944.
- Coşkun, Muhammed. *Mushaf Basımına Yansıyan Yönüyle Secâvendî’nin Vakf Sisteminin Yeniden Okunması Eleştiriler-Tepkiler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur‘ân İlimleri ve Kur‘ân-ı Kerim Tarihi*. İstanbul: 1982.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed. *el-Müktefâ fi‘l-vakf-i ve‘l-ibtidâ*. thk. Yûsuf

- Abdurrahman el-Mar'asî. Beyrut: 1407.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed. *el-Mubkem fî nakti'l-mesâbih*. thk. İzzet Hasan. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1997.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed. *el-Muknî' fî resmi mesâhifi'l-emsâr*. nşr. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî. Kahire: ts.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed. *et-Teysîr fî'l-kırâ'âti's-seb'*. thk. Halef b. Hammûd b. Sâlim es-Sağdelî. Dâru'l-Endülüs, 1436/2015, 316.
- Demirci, Muhsin. *Tefsîr Usûlü*. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 11. Basım, 2010.
- Derman, M. Uğur. *Türk Hat Sanatının Şâbeserleri*. İstanbul: 1982.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Ahmed Sa'd Ali. Mısır: 1952.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Kitâbu'l-mesâbih*. nşr. Muhibbuddîn Abdussubhân Vâiz. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- Fırat, Yavuz. *Kur'ân Tilavetinin Kuralları* Tecvid. Kayseri: Tezmer, 2014.
- Furcânî, Muhammed Recep. *Keyfe nete'eddeb me'a'l-mushaf*. Kâhire: Daru'l-İ'tisâm, 1978.
- İbn Evs el-Mukrî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Vakf ve'l-ibtidâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, ts. 0a-64b.
- İbn Sellâm, Ebû Ubeyd Kâsım. *Fadâilu'l-Kur'ân ve meâlimuh ve edebuh*. thk. Ahmed Abdu'l-Vâhid el-Hayyâtî. 2 Cilt. Mağrib: Vizâretü'l-Evkâfi ve's-Şuûni'l-İslâmî, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferac Abdurrahman. *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Hasan Dıyâuddîn İtr. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kıraati'l-aşr*. nşr. Ali Muammed Debbâ. 2 Cilt. Mısır: ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. thk. C. Bergstraesser. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- İbnü'l-Kâsîh, Ali b. Osman b. Muhammed. Ahmed b. Hasan. *Mustalabu'l-işâreti fî'z-zevâidi'l-meriyyeti ani's-sikât*. thk. Atiyye b. Ahmed b. Muhammed el-Vehbî. Amman: Dâru'l-Fikr, 1427/2006.

- İbnü'l-Kıftî, Cemâlüddîn. *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Fikr, 1986.
- İbrahim, Muhammed Tayyib. *İ'rabu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dârun Nefâis, 3. Basım, 2006.
- İlter, Elif. "Hat Sanatında Mushaf Kitâbeti ve Hasan Rıza Efendi Mushafları, Osmanlı'da Mimari, Sanat ve Yemek Kültürü". *Osmanlı Araştırmaları Merkezi* 1 (2018), 203-234.
- Kâdî, Abdulfettâh. *Tarîhu'l-Mushafi's-Şerîf*. Mısır: ts.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ'*. nşr. M. Hüseyin Şemsüddin. Beyrut: 1987.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okuma Kâideleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, ts.
- Karagöz, Mustafa. "Vakf-ı Câizi Doğru Anlamak, Secâvendî'nin Eseri ve İlgili Âyetlerin Manası Çerçevesinde". *Bilimname* 35/1 (2018), 319-360.
- Karakılıç, A. Celâleddin. *Tecvîd İlmi Kur'ânı Kerîm Okuma Kâideleri*. 8. Basım, 2013.
- Kârî, Abdulaziz Abdulfettâh. *et-Takrîru'l-İlmi an mushâfi'l-medîneti'n-neberiyye*. Medine: 1406.
- Kayhan, Veli. "Doğru Okuma Bağlamında Mushafa İşaret Konulması İ'cam ve Sonrası". *Bilimname* 12/1 (2007), 101-136.
- Kayhan, Veli. "Vakf ve İbtidâ İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri". *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 293-336.
- Komisyon. *el-Minehu'l-fikriyye şerhu'l-metni'l-cezeriyye*. nşr. Usâme Atâyâ. Dımaşk: 2012.
- Komisyon. *el-Mu'cemü'l-vasît*. 4.b. Mısır: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, 2004.
- Komisyon. *Mu'cem-u musdtalahâti'l-ulûmi's-şer'iyye*. Riyad: 2. Basım, 2017.
- Koyuncu, Recep. *Kur'ân-ı Kerîm'in Anlaşılmasında Vakf ve İbtidânın Rolü, İbnü'l-Enbârî, ed-Dânî ve Secâvendî Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Kutluay, Halil İbrâhim. *el-İmâm Ali el-Kârî ve Eseruhâ fî İlmi'l-Hadîs*. Beyrut: 1987.
- Madazlı, Ahmet. *Tecvîd İlmi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed Ömer b. Kâsım. *Şeceratu'n-nûri'z-zekiyye fî tabakât'l-mâlikiyye*. nşr. Abdulmecîd Hayâlî. Beyrut: 2002.
- Mâlikî, Ebû Bekr b. el-Arabî el. *Arizâti'l-ehvezî bi şerhi Sahîbi Tirmizî*. Beyrut: 2008.

- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto, 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/242-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Meçhûl, Meüllifi. *Kitâbü't-tecvîd min kelâmi'l-mecîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kısmı, ts.
- Nas, Şahin. *İbn Tayfur es-Secâvendî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Okumuş, Mesut. "Kur'ân İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 5-37.
- Özen, Mine. *Tezhip Sanatından Örnekler*. İstanbul: 2007.
- Öztürk, Hayrettin. "Peygamber (a.s.) Döneminde Kur'an Âyetlerinin ve Sûrelerinin Tesbit ve Tertibi Hakkında Bir Değerlendirme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/21 (2005), 214-234.
- Pâluvî, Abdu'l-Fettâh. *Zübdetü'l-irfân*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanîfiyye, ts.
- Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es. *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*. 30 Cilt. Berlin: Das Arabsche Buch, 1999.
- Sarı, Mehmet Ali. *Kur'an-ı Kerim'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları*. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Secâvendî, Ebû Abdillah Muhammed b. Tayfûr es. *İlelü'l-vukûf*. thk. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed İdî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006.
- Sehâvî, Ebû'l-Hasan Alemüddin Ali b. Muhammed b. Abdüsselam es. *Cemâliü'l-kurrâ ve kemâliü'l-ikrâ*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1408/1987.
- Serin, Muhittin. "Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar". *Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999), 290-293.
- Serin, Muhittin. "Kayışzâde Hâfız Osman Nûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/79-80. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es. *Sirâcü'l-münîr fî tertibi ebâdîsi sabîbi'l Câmii's-sağır*. thk. Isâm Mûsâ Hâdî. 2. Basım, 1430/2009.

- Şerşâl, Ahmed b. Ahmed. “el-Vasl ve'l-Vakf ve Eseruhumâ fi Me'âni't-Tenzîl”. *Câmi'atu'l-Kuveyt, Mecelletu's-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmî* 40, (2000).
- Tâha, Hattât Osman. *Kur'ân-ı Kerîm Resmî'l-Osmânî, Kıraât-i Nâfi' ve Rivâyet-i Verş*. Humus: Beytül-Kur'ân, 3. Basım, 2008.
- Tâha, Hattât Osman. *Resmî'l-Osmânî*. el-Yemâneh. Beyrut: 9. Basım, 2016.
- Taj Company. Kur'ân-ı Kerîm. Peşaver: Hindistan Basımı, 2002.
- Tanıdı, Zeren. “Kur'ân-ı Kerîm Nüshalarının Ciltleri ve Tezhipleri, 1400. Yılında Kur'ân-Kerîm”. (2010), 87-122.
- Tanrıver, Ayşe. *Türk Tezhip Sanatında XIV. ve XVI. Yüzyıl Mushaf Gülleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Taşkale, Faruk. *Kur'ân-ı Kerîm'de Açan Çiçekler, M. Uğur Derman 65. Yaş Armağanı*. İstanbul: 2000.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman b. Nâsır et. *Vukûfu'l-Kur'ân ve eserubâ fi't-tefsîr*. Medine: el-Mektebetü'l-Arabiyetü's-Suûdiyye, 1431.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman b. Nâsır et. “Mushaflardaki Vakf İşaretlerine İlişkin Bir Değerlendirme”. çev. Recep Koyuncu. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 15/2 (2015), 413-420.
- Temel, Nihat. *Kıraat İliminde Vakf ve İbtidâ*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.
- Temel, Nihat. *Kıraat ve Tecvid İstilahları*. İstanbul: 1997.
- Temel, Nihat. “Tarihten Günümüze Kıraat İlimi”. *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, (2012), 284-288.
- Tirmizî, el-İmamü'l-Hâfız Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et. *el-Câmiu'l-Kebîr-Sünenü Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Tuğral, Rahim. *Ana Hatlarıyla Kur'ân Tecvîdi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2009.
- Uzun, Yakup. *İbn Evs el-Mukrî'nin el-Vakf ve'l-İbtidâ Adlı Eserinin Tablîli ve Görüşlerinin Mukayesesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Yılmaz, Abdulkadir. “Hat Sanatında Hareke ve Noktalamanın Tarihi Seyri, Kur'ân-ı Kerîm'in Hareklenmesi ve Noktalanması”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2003), 49-86.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm ez. *Menâbilu'l-irfân fî-ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1408/1988.